

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“İQTİSADI SİSTEMİN İNKİŞAFINDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ
PRIORİTETLƏRİNİN ROLU”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Mirzəliyev Təbriz Fariz

BAKİ - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh
_____ **imza**
“ ___ ” _____ **2021-ci il**

“İQTİSADI SİSTEMİN İNKİŞAFINDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ
PRIORİTETLƏRİNİN ROLU”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Qiymətləndirmə

Qrup: 44

Magistrant:

Mirzəliyev Təbriz Fariz
_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., b.m.Kərimzadə Mehriban Vaqif
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnkilab
_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi
_____ **imza**

BAKI - 2021

Elm Andı

Mən, Mirzəliyev Təbriz Fariz oğlu and içirəm ki, “İqtisadi sistemin inkişafında ərzaq təhlükəsizliyi prioritetlərinin rolu” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

İQTİSADI SİSTEMİN İNKİŞAFINDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ PRIORİTETLƏRİNİN ROLU

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi dövlət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən və həlli vacib olan sosial-iqtisadi problemlərdən biridir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında iqtisadi sistemin inkişafının təmin edilməsində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilmə prioritetlərinin əhalinin həyatının ən vacib sosial şərti kimi həyata keçirilməsinin problemlərini öyrənməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin yazılmasında sintez və analiz, eyni zamanda induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: BMT-nin Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Dünya Bankı (WB), İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı (OECD), BMT (UNCTAD), Dünya Ticarət Təşkilatı (WTO) və Statistika Komitəsi, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin son dövr hesabat materialları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat mövzusunun mükəmməl şəkildə tədqiq və təhlil edilməsi üçün məlumat bazasının kifayət qədər olmaması məhdudiyyət təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Respublikamızda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas məqamları aydınlaşdırılmışdır. O cümlədən, Azərbaycanda aqrar bazarın təhlükəsizliyini təmin etmə istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və aqrar sektorda istehsalın stimullaşdırılması yolları araşdırılıb təhlil edilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiyanın əsas müddəaları, əldə olunmuş nəticələr və irəli sürülən təklif və tövsiyələr aqrar sahənin perspektiv inkişafının əsaslandırılması üçün metodoloji əsas kimi istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: İqtisadi inkişaf, Ərzaq təhlükəsizliyi, Aqrar sektor, Kənd təsərrüfatı, İqtisadi islahatlar

THE ROLE OF FOOD SECURITY PRIORITIES IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMIC SYSTEM

SUMMARY

The actuality of the subject: Provision of the population with food products is one of the important socio-economic problems for the state.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to study the problems of implementation of food security priorities in the development of the economic system in the Republic of Azerbaijan as the most important social condition of the population.

Used research methods: Synthesis and analysis, as well as induction, deduction methods were used in writing the dissertation.

The information base of the research: The United Nations Agricultural Organization (FAO), World Bank (WB), Organization for Economic Development and Cooperation (OECD), UN (UNCTAD), World Trade Organization (WTO) and Statistics Committee, Ministry of Economy and Industry and Ministry of Agriculture compiles report materials.

Restrictions of research: The lack of a database for the perfect research and analysis of the research topic is a limitation.

The novelty and practical results of investigation: The main points of ensuring food security in our republic have been clarified. In particular, the directions of ensuring the security of the agrarian market in Azerbaijan were identified and the ways to stimulate production in the agrarian sector were studied and analyzed.

Scientific-practical significance of results: The main provisions of the dissertation, the results obtained and the proposals and recommendations put forward can be used as a methodological basis for substantiating the perspective development of the agricultural sector.

Key words: Economic Development, Food Security, Agrarian Sector, Agriculture, Economic Reforms

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
COVID-19	Koronavirus
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
FAO	Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
OECD	İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı
ÖTS	Özünü təmin etmə səviyyəsi
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
UNCTAD	BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı
WB	Dünya Bankı
WTO	Dünya Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. İQTİSADI SİSTEM VƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	11
1.1. İqtisadi sistem: konsepsiya, quruluş, koordinasiya formaları, təsnifat.....	11
1.2. Ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi mahiyyəti	15
1.3. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi	17
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ SAHƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN TƏHLÜKƏSİZLİK KRİTERİYALARINA UYGUNLUĞU.....	26
2.1. Azərbaycanda ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi	26
2.2. Ölkədə ərzaq strategiyasında idxalıvəzətmə siyasəti	36
III FƏSİL. ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİNİN PRIORİTETLƏRİ	44
3.1. Ölkədə öz ərzaq məhsullarının formalaşdırılmasının prioritetləri	44
3.2. Kənd təsərrüfatı məhsulu, xammal və ərzağın keyfiyyət və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətləri	50
3.3. Azərbaycanın ərzaq müstəqilliyinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri.....	58
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	65
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	68
Cədvəllərin siyahısı	73
Qrafiklərin siyahısı	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi və milli təhlükəsizliyinin önəmli ayrılmaz bir hissəsidir. Əhalinin ərzaq məhsullarının təmin olunması dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən və vacib sayılan sosial-iqtisadi problemlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Cəmiyyətin ən vacib sosial-iqtisadi vəzifələrindən biri onun vətəndaşlarının yaşaması üçün layiqli həyat şəraitinin yaradılmasıdır, birinci növbədə, insanın ərzaqya olan tələbatının rəşional ərzaqlanma standartlarına uyğun təmin edilməsidir ona görə ki, bu, insanların sağıamlığını qorumaq və cdemoqrafik prosesləri tənzimləmək, həmçinin gələcək nəsillərin çoxalması üçün şərait yaradacaq.

Özü özlüyündə əhalinin ərzaq təhlükəsizliyini və dövlətin ərzaq müstəqilliyini təmin etmək problemi çoxpilləli və çoxşaxəlidir. Bu problem dissertasiya işinin aktuallığını müəyyən edən bir çox məqamla yanaşı bütün sosial-iqtisadi aspektlərə təsir göstərir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və ölkənin ərzaq müstəqilliyinin təməlini ölkənin təkmilləşmiş ərzaq təsərrüfat sistemi yaradır. Belə ki, problemin həlli milli, sosial, iqtisadi, demoqrafik və ekoloji faktorların əsas spektrini əhatələyir. Bu baxımdan ərzaq təhlükəsizliyinin daxili resursların təmini mobilizə olunmasına əsaslanmışdır. Milli iqtisadi islahatlar strategiyasının hazırlanması, dayanıqlı inkişafı, onun effektiv hüquqi normaların istifadəsi, həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqəli bir çox dəyişikliklərə əsaslanır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ərzaq probleminin aktuallığı bütün dünya ölkələrini əhatələməkdədir. Bu baxımdan problemin öyrənilməsi, onun araşdırılması, təhlil edilməsi və eyni zamanda bu təhlillərdən nəticələr çıxarılaraq problemin düzgün həlli üsullarının təmin olunması bu sektorun mütəxəssislərinin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sektoru araşdırmış xarici mütəxəssislərə misal olaraq Mark Bitman, Frederich Kaufman, Michaellan Pollan, Saru Jayaraman, Ущачев Н.Г., Бабич А.М., Бункина М.К., azərbaycanlı alimlərdən Səmədzadə Z.Ə., Qarayev İ.Ş., Əhmədov M.A., Ataşov B.X., Xəlilov

H.A., Balayev R.Ə., Quliyev E.A., İbrahimov E.R., Abbasov V.H., Aliyev İ.H., Hüseyin R.Z., Qasımlı V.Ə və başqalarını qeyd etmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi iqtisadi sistemin inkişafında ərzaq təhlükəsizliyi prioritetlərinin rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- iqtisadi sistemin konsepsiyası, quruluşu, koordinasiya formaları, təsnifatı müəyyənləşdirmək;
- ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi mahiyyətini araşdırmaq;
- Azərbaycanda ərzaq məhsulları ilə təhlil etmək;
- ölkənin ərzaq strategiyasında idxalı əvəzetmə siyasətini araşdırmaq;
- respublikada istehsal edilən ərzaq məhsullarının formalaşdırılmasının prioritetlərini müəyyənləşdirmək;
- kənd təsərrüfatı məhsulunun keyfiyyət və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin obyektı iqtisadi sistemin inkişafına təsir edən ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi sistemidir. Tədqiqatın predmeti ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması prosesində yaranan təşkilatı və iqtisadi münasibətlərin məcmusudur, eyni zamanda Azərbaycanda və xarici ölkələrdə ərzağın təmin olunmasının sürətlənməsinə səbəb olan amillərin təhlili dayanır.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin yazılmasında sintez və analiz, eyni zamanda induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Analiz metodu olaraq mövzu tam formada götürülmüş və daha sonra düzgün fəsillərə bölünərək ayrılıqda təhlil edilmişdir. Daha sonra sintez metodu vasitəsilə fəsillər iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. Sonrakı mərhələdə induksiya metodu vasitəsilə iş haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, araşdırılmış və sistemləşdirilmişdir. Sonra isə deduksiya metoduyla əldə edilmiş bütün faktlar ümumi prinsiplər, nəzəri baxımdan nəticələr, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: BMT-nin Kənd təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Dünya Bankı, İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı, Dünya Ticarət Təşkilatı və

Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin dövrü materialları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işini yazarkən pandemiya ilə bağlı kitabxanaların bağlı olması yaranan əsas məhdudiyyətlərdən olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- ərzaq təhlükəsizliyinin təminatının müxtəlif səviyyələrində - qlobal, milli, regional və fərdi - nəzəri əsaslandırılması genişləndirilmişdir. Vəziyyətinin xüsusiyyətləri vurğulanır: həddindən artıq təchiz olunmuş, təhlükəsiz, təminatsız ərzaq təhlükəsizliyi və ərzaq fəlakəti.

- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının nəzəri əsasları öyrənilmiş və ümumiləşdirilmişdir ki, bu da milli ərzaq strategiyasını ölkənin ərzaq ilə daha çox özünütəmin etməsinə imkan verən bir siyasət kimi müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi, torpaq ehtiyatlarının qorunmasını, əhalinin ərzaq məhsullarına çıxışını, idxal həcmi, xarakterizə edən amillər qruplarına birləşdirilmiş ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin tərkib hissələri;

- bölgələrdə özünütəminatmə sisteminin gücləndirilməsi, borc vermə, vergitutma, ərzaq ehtiyatlarının formalaşdırılması və ərzaq bazarında dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi daxil olmaqla ərzaq təhlükəsizliyini təminatına uyğun tövsiyələr hazırlanmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın nəticələrinin praktik əhəmiyyəti ondadır ki, dissertasiyanın əsas müddəaları, əldə olunmuş nəticələr və irəli sürülən təklif və tövsiyələr aqrar sahənin perspektiv inkişafının əsaslandırılması üçün metodoloji əsas kimi istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. İQTİSADI SİSTEM VƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadi sistem: konsepsiya, quruluş, koordinasiya formaları, təsnifat

İqtisadi sistem, hər biri xüsusi xüsusiyyətlərə malik olan bir çox nisbətən müstəqil alt sistemi özündə birləşdirir. Təkrar istehsal əsasında birbaşa malların istehsalı prosesində, paylanması prosesində, həmçinin mübadilə və istehlak mərhələlərində əmələ gələn istehsal münasibətləri alt sistemlərini ayırmaq olar. Bu alt sistemlər arasında birbaşa (əsas) və tərs bir əlaqə mövcuddur. Aydındır ki, yalnız istehsal olunan şey paylana, dəyişdirilə və istehlak edilə bilər. Ancaq müəyyən bir mala ehtiyac yoxdursa, onda istehsal edilməməsi tamamilə aydındır.

İqtisadi sistemlərin təsnifatına əsas yanaşmalar bunlardır:

- formalaşma - ekosistemdə əsas diqqət istehsal vasitələrinə mülkiyyət formalarına və istehsal nəticələrinin mənimsənilməsinə verilir;
- istehsalın texnoloji - texniki təchizatı;
- sivilizasiyalı - sistemin inkişafını təyin edən məhsuldar qüvvələrə, ümumbəşəri azadlıq, demokratiya və digər dəyərlərə.

Cədvəl 1: İqtisadi sistemlərin əsas növlərinin xüsusiyyətləri

Əsas iqtisadi məsələlər	İqtisadi sistemlərin əsas növləri			
	ənənəvi	komanda	bazar	Qarışıq
Nə?	dövlətin adət-ənənələrinə,	planına və təlimatlarına uyğun olan nə istehsal olunur	tələb olunan nə istehsal olunur, tələb olunan nədir,	dövlət tədarükü ilə götürülən nədir
Necə?	əl əməyinə əsaslanmaq	hamının əmək prosesində məşğul olması üçün edilir	az xərclər, daha çox mənfəət	daha aşağı xərclərlə və minimum işsizliklə
Kimin üçün?	cəmiyyətin başında olanlar üçün; minimum - hər kəs üçün	müvafiq vəzifəni tutan şəxs üçün	Qiyməti ödəyə bilənlər üçün	Qiymətini ödəyib sosial dövlət proqramlarına girə bilənlər üçündür

Mənbə: Şəkərəliyev A. 2019: materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Müasir elmi və təhsil ədəbiyyatında ən geniş yayılmış sosial-iqtisadi sistem iki xüsusiyyətə əsaslanır: iqtisadi mənbələrə mülkiyyət forması və iqtisadi fəaliyyətin əlaqələndirilməsi metodu. Bu əsasda ənənəvi, əmr, bazar və qarışıq iqtisadiyyatlar arasında fərq qoyun. İqtisadi sistemlərin əsas növlərinin əsas xüsusiyyətləri Cədvəl 1-də müzakirə edilmişdir.

Müasir iqtisadi sistemlərin təsnifatı:

1. Bazar iqtisadiyyatı (sərbəst rəqabət iqtisadiyyatı): istehsal vasitələrinə və məhsuluna xüsusi mülkiyyətin üstünlük təşkil etməsi, dövlət tərəfindən müdaxilənin olmaması. Bu tip sistemdə satıcılar və alıcılar, istehsalçılar və istehlakçıların maraqları bazar mexanizmi ilə əlaqələndirilir. Nəyi, necə istehsal edəcəyini təyin edən özüdür. Belə bir iqtisadiyyat heç bir kəsir bilmir.

2. Komanda iqtisadiyyatı (planlı-direktiv): məhsul istehsalı, bölüşdürülməsi ilə bağlı bütün qərarlar mərkəzləşdirilmiş şəkildə aparılır və idarəetmənin iyerarxik nərdivanından yuxarıdan aşağıya enən əmrlərlə həyata keçirilir. “Yuxarı” əmrin icrası barədə hesabatlardır. Belə bir iqtisadi sistemdə dövlətin mülkiyyət forması praktik olaraq bütün istehsal vasitələri və mənbələrə üstünlük verir. Bu səbəbdən istehsal və təkrar istehsalın bütün mərhələlərini əhatə edən və bütün iqtisadiyyatın sərt mərkəzləşdirilmiş tənzimlənməsini əhatə edən hər şeyi əhatə edən bir dövlət inhisarına xasdır. Bazara rəsmi bir vəzifə verilir, çünki alıcılar və satıcılar mərkəz tərəfindən əvvəlcədən təyin olunur və qiymətlər mərkəzləşdirilir. Bu iqtisadiyyat növü keçmiş SSRİ və planlı-direktiv inkişaf modelini əsas götürən bəzi ölkələr üçün tipik idi.

3. Qarışıq iqtisadi sistem növləri. Bəziləri bazar iqtisadiyyatına, digərləri əmr iqtisadiyyatına daha yaxındır. Hökumətin iqtisadiyyata müdaxilə dərəcəsidir. Məsələn, Fransa və Yaponiyanın iqtisadiyyatları qabaqcıl planlaşdırma, bazar proseslərinə hökumətin aktiv təsiri ilə xarakterizə olunur. Digər qarışıq iqtisadiyyat növləri işçilərin bazarın mənfəətlərindən yüksək dərəcədə sosial müdafiəsi ilə xarakterizə olunur və onlara sosial yönümlü sistemlər deyilir. Bu, məsələn, İsveç və bəzi digər ölkələrin iqtisadiyyatıdır. Resurslara ictimai mülkiyyəti və bazar tənzimləmə mexanizmlərini birləşdirən qarışıq sistemlər mövcuddur.

4. Ənənəvi iqtisadiyyat. Bəşəriyyət tarixində uzun müddət mövcud olub və müəyyən ölkələrdə, məsələn, Hindistanda qismən qorunub saxlanılıb. Buradakı istehsal ənənələrə və adətlərə söykənir. Misal olaraq, bir orta əsr hind kəndində bütün sakinlər kastlara bölündü: döyüşçülər, kahinlər, sənətkarlar və qulluqçular. Sərbəst peşə seçmək imkanı olmazdı, ancaq atasının peşəsini miras almaq məcburiyyətində qaldı. Gümrüklər əkinçilik işlərinin vaxtını və qaydasını, sənətkarların texnikalarını diktə edirdi. Belə ki, istehsal prosesinin texnologiyası özəl qaydalarla ciddi formada düzəldildi və təkmilləşdirilmələr qadağan edildi. Belə şəraitdə texnoloji irəliləyiş mümkün deyildi və bu səbəbdən də əmək məhsuldarlığı yüz illər əvvəl olduğu kimi qaldı. Gömrük də məhsulların mübadiləsi qaydasını müəyyənləşdirdi. Ənənəvi iqtisadiyyat mühafizəkarlıqla seçilir, çünki texniki, iqtisadi tərəqqi formalaşmış adətlərlə ziddiyyət təşkil edir və eyni zamanda cəmiyyətin sabitliyini təhdid edir.

Hər bir dövlətin iqtisadiyyatı böyük, mürəkkəb, olduqca dinamik bir sistemdir. İqtisadiyyat təbii sərvətləri cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən maddi nemətlərə və xidmətlərə çevirir. İqtisadi sistemin fəaliyyəti və inkişafı üçün yalnız təbii ehtiyatlardan istifadə etmək kifayət deyil. İqtisadi qaynaqlar adlanan torpaqlar, yanacaq və s. şəklində onsuz da çevrilmiş təbii sərvətləri əhatə edən əmək və istehsal vasitələri də istifadə edilməlidir. İqtisadi sistemlə əlaqəli olaraq təbii ehtiyatlar sistemin özünün xarici, iqtisadi - daxili hissələridir. İqtisadi sistemin funksiyası onun fəaliyyət istiqaməti və rejimi deməkdir. İqtisadi sistem kompleks bir forma olaraq çoxfunksiyalıdır, buna görə çox vaxt bir funksiyası olan sadə hadisələrdən fərqlənir. Bu səbəbdən bir çox funksiyası arasında biri əsas olaraq qalır, digərləri onu tamamlayır. Həm də iqtisadi sistemin funksiyaları bütün sistem üçün xarakterik olan ümumi sistemə və onu təşkil edən hissələrə xas olan alt sistemə bölünür. İqtisadi sistemin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən asılı olmayan əsas sistem funksiyası iqtisadi şərait yaratmaq və yaxşılaşdırmaqdır. Bu, cəmiyyətin maddi həyat qabiliyyətini təmin etmək üçün edilir.

İqtisadi sistemlərin aşağıdakı funksiyaları fərqlənir (Məmmədov N. 2014: s.310):

- cəmiyyətin həyatını təmin edən nemətlərin istehsalı sahəsinin yaranması və inkişafı;

- təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının icazə verilən tənzimlənməsi;
- insanların yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;
- əhalinin tam məşğulluğunun təmin edilməsi;
- fəaliyyətlərin iqtisadi səmərəliliyinin artmasını təmin etmək;
- tərəqqi üçün şəraitin yaradılması.

İqtisadi sistemin işləməsi üçün iki meyar vardır:

- xarici - sosial ehtiyacların ödənilməsi səviyyəsi;
- daxili - xərclənən mənbələrin miqdarı.

Bir-biri ilə sıx əlaqədardır: ehtiyacların artması istehsalın inkişafına ehtiyac yaradır və istifadə olunan mənbələri genişləndirən yeni süni mənşəli materiallar, enerji mənbələri, istehsal vasitələri ortaya çıxır. Eləcə də ehtiyacların artması və mənbələrin azlığı onların daxili meyarla uyğun gələn maksimum qənaətini stimullaşdırır. Ehtiyacları ödəmək üçün daimi ehtiyac istehsal prosesini dəfələrlə təkrarlamağı tələb edir, bu səbəbdən iqtisadi sistem təkrar istehsal rejimində işləyir. Nağd pul mal axınına doğru hərəkət edir. Əsasını fondları toplayan və paylayan dövlətin pul sistemi təşkil edir. Bu sistemin köməyi ilə dövlət firmaların və ev təsərrüfatlarının fondlarının bir hissəsini vergi şəklində toplayır. Bu vəsaitlər milli müdafiə, səhiyyə, təhsil, radio və televiziya yayımı, təqaüdlər, işsizlərə və yoxsullara müavinətlərin verilməsi və digər məqsədlər üçün istifadə edilir. Satışa çıxarılan məhsullardan gəlir əldə edən firmalar işçiləri ödəmək, dividend ödəmək, əldə edilmiş qaynaqlar üçün ödəmək, dövlətə vergi ödəmək və digər məqsədlər üçün onu ayırırlar. Ailələr əmək haqqı, kirayə haqqı, faiz və ailə müəssisələrindən mənfəət şəklində gəlir əldə edirlər.

1.2. Ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi mahiyyəti

XX əsrin ikinci yarısından ərzaq məhsulları ümumbəşəri problemə çevrilmişdir. Lazımi həcmdə istehsal edilmədikdə cəmiyyətdə o, nəzərə çarpan fakta-ərzaq çatışmamazlığına, öz növbəsində ciddi problemə çevrilir. Təbii hadisələr - fəlakətlər, iqtisadi böhranlar, köklü dəyişikliklər, qida istehsalının qeyri-mütənasib bölgüsü və s. problemin səbəblərindəndir. Beləliklə, dövlət üçün və eyni zamanda bütün bəşəriyyət üçün ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi vacib bir məsələdir.

İyirminci əsrdə dövlətlərarası ticarətin inkişafıyla qida problemi dövlətlərə siyasi təzyiq vasitəsi olmuşdur. Ölkələrdə yüksək səviyyədə ərzaq təchizatı təmin edərək digər ölkələrin bazarlarını genişləndirməyə çalışılır. Bu, idxal edən ölkələrlə münasibətlərdə qarşılıqlı təsir vasitələrindən əlavə, sərt tədbirlərin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır. Yerli istehsalçıların və daxili ərzaq bazarının xarici iqtisadi siyasəti ixracatçıların xarici rəqabətdən düzgün şəkildə qorunmasına, habelə ərzaq tədarükünü artıraraq daxili bazarları bağlamağa yönəlmişdir.

Ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadiyyatın eyni vəziyyətini əks etdirir ki, imkanlar hesabına əhalinin sağlam həyat tərzini keçirməsinə görə zəruri dərəcədə ərzaq məhsullarına olan tələbatını düzgün formada təmin etmək mümkün olsun. Xroniki ərzaq təhlükəsizliyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduqca geniş yayılmışdır. Bu proses ölkələrdəki iqtisadi inkişafın, habelə büdcə imkanlarının aşağı olması, kənd təsərrüfatında və əlaqədar sahələrdə intensiv texnologiyaların istifadəsinin azalması, infrastrukturun az olması, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması, yerli ərzaq məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması və bir çox digər amillərlə əlaqədardır. Birincisi, ərzaq təhlükəsizliyi bir ölkənin qida müstəqilliyinə əsaslanır. Bir dövlətin siyasi suverenliyinin mövcudluğu onun qida suverenliyini təmin etmək demək deyil. Bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini və milli ərzaq təhlükəsizliyini müəyyən edən amillər vardır ki, bunlara aşağıdakılar daxildir (Ataşov B.X. 2015: s.336):

- ərzaq məhsullarının qiymətliliyinin səviyyəsi;
- ölkədə yeyinti məhsullarının istehsal dərəcəsi;

- ölkə əhalisinin alıcılıq qabiliyyəti;
- ərzaq məhsullarının iqtisadi cəhətdən sərfəliliyi;
- əhalinin gəlirləri və əməkhaqqının orta aylıq səviyyəsi.

Beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyin iqtisadi baxımdan, həmçinin özündə ərzaq çatışmamazlığından ölkələrə yardım göstərilməsini və öz milli ərzaq təhlükəsizliyi formasının yaradılmasına təşkilati, iqtisadi və texniki yardımlar göstərilməsini əks etdirir. Bu sistemin əsas tərkib elementi olan taxılın yaradılması mümkün olacaq ərzaq çatışmamazlığının aradan qaldırılmasına xidmət etməklə bərabər, həmçinin bazarlarda taxıl məhsullarının sabit saxlanması üçün ən önəmli vasitəni oynayır. Bu baxımdan bazarda qiymətlərin daha da aşağı səviyyəsi ehtiyatların düzgün toplanmasının indikatoru, qiymətlərin yüksək olması ehtiyatlardan istifadənin indikatoru funksiyasını həyata keçirir (Kamal R. 2020).

Bu istiqamətdə inkişafa rəhbərlik edən əsas beynəlxalq təşkilat FAO-dur (Food and Agriculture Organization of the United Nations - BMT-nin nəzdində Ərzaq və Kənd təsərrüfatı təşkilatı). Bu təşkilat çərçivəsində dünyada ərzaq ehtiyatlarının dinamikası ilə bağlı dövrü zirvələr keçirilir, dünya taxıl bazarının sabitliyi ilə bağlı proqnozlar verilir. O vaxtdan bəri bir sıra beynəlxalq təşkilatlar yaradıldı (hazırda bunlar 35-dir).

Ərzaq tədarükü strategiyasının seçimi ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti və iqtisadi imkanları nəzərə alınmaqla ölkənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Ərzaq təhlükəsizliyi üçün vahid meyarlar yoxdur. Ölkədəki ərzaq təhlükəsizliyi vəziyyətinin bütün göstəricilərinin tam təhlili və ən optimallarının seçilməsi, bunlara əsaslanaraq yenilərinin inkişafı ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasının hazırlanmasında əsas vəzifədir (Quliyev E. 2020: s.123).

Bundan əlavə, ərzaq təhlükəsizliyini qiymətləndirmə üsulu və metodları ilə bağlı fikir birliyi yoxdur. Ərzaq təhlükəsizliyinə tez-tez aqrosənaye kompleksinin davamlı inkişafı kimi baxılır, bəzən ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsi əldə olunan yüksək məhsuldarlığa görə ərzaq məhsulları ilə səviyyəsinə əsasən müəyyən edilir.

1.3. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi

2018-2025-ci illərdə ölkənin rəsmi statistikanın təkmilləşməsinə dair Dövlət Proqramı üzrə olan strateji baxış 2025-ci ilədək əhalinin tam sağlam təhlükəsiz ərzaq ilə təmin olunmasına və xəstəliklərin gözə dəyəcək dərəcədə azalmasına, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığının və onun rəqabət qabiliyyətinin çoxaldılmasına, xarici ölkələrin bazarlarına ixrac həcmının çoxaldılmasına nail olmağı nəzərdə tutur.

Əsas olan məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir (Abbasov A.F. 2017: s.602):

- ərzaq təhlükəsizliyi sektorunda norma və uyğun standartların beynəlxalq tələblərə düzgün uyğunlaşdırılması;
- əhalinin təhlükəsiz və ərzaq ilə təminatın yaxşılaşdırılmasına, bununla belə ərzaq mənşəli xəstəliklərin diqqətli dərəcədə azaldılması;
- ərzaqların keyfiyyətinin artırılması yönündə müvafiq tədbirlər görməklə, xarici bazarlara olan ixrac potensialının çoxaldılması;
- aqrokimyəvi maddələrə, baytarlıq preparatlarına nəzarət tədbirlərini daha da gücləndirməsi, həmçinin düzgün maarifləndirmə işlərinin həyata keçirilməsi;
- ərzaq təhlükəsizliyi üzrə qanunvericiliyin əməkdaşlıq şəraitində təmin edilməsi;
- istehlakçıların hüquqlarının qabaqcıl təcrübələrlə təmin olunması;
- beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, sağlamlığının təmin edilməsi;
- sağlam biznes mühitinin formalaşdırılmasına əsasən dəstək göstərilməsi.

Dövlət Proqramının reallaşdırılması ilə əlaqəli planlaşdırılan bütün tədbirləri aşağıda qeyd edilən prioritet yönləri üzrə qruplaşdırılmışdır (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2012: s.120):

- beynəlxalq təcrübə nəzərə keçirməklə, ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqəli milli normativ bazanın inkişafı;
- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması yönündə infrastruktur təminatının inkişafı;

- ərzaq təhlükəsizliyi sektorunda kadr potensialının və elmi təminatın gücləndirilməsi;
- əsaslı dövlət nəzarəti sisteminin yaradılması;
- heyvan sağlamlığına nəzarət üçün effektiv cavab verən sistemin yaradılması;
- əsasən bitki sağlamlığına nəzarət üçün effektiv sistemin yaradılması;
- dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi;
- müasir texnologiyaların və innovativ yolların tətbiqi;
- ərzaq təhlükəsizliyi sektorunda beynəlxalq əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi.

Bazarda ərzaq təhlükəsizliyi problemi ərzaq istehsalı texnologiyaları, məhsul təhlükəsizliyi barədə məlumatların mövcudluğu ilə sıx bağlıdır. “Ərzaq təhlükəsizliyi və keyfiyyəti problemi ərzaq bazarındakı “uğursuzluqlar” zonalarına və dolayısı ilə bunların dövlət tərəfindən tədarük edilən ictimai malların sayına aid edilə bilər”.

İqtisadi rifah nəzəriyyəsi baxımından “ərzaq təhlükəsizliyi və keyfiyyət problemi, təsirsiz vəziyyətdə tarazlığını təyin edən kənd təsərrüfatı bazarının fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərindən biridir. Bu, öz növbəsində, aqrar sahəyə dövlət müdaxiləsi siyasətinin zəruriliyi və onun inkişafı üçün cəmiyyətin maliyyə mənbələrinin yenidən bölüşdürülməsi ehtimalı üçün iqtisadi əsasdır”.

Fikrimizcə, mövcud ərzaq təhlükəsizliyi problemi iqtisadi təhlükəsizlik kontekstində nəzərə alınmalıdır mövcud bazar şəraitində aqrar siyasət və iqtisadi islahatların əsas istiqamətlərini cəmləşdirir.

Bu proses kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafındakı real tendensiyaları, bazarın vəziyyətini və istehlakçıların mövqeyini əks etdirir, dünya ərzaq bazarına cəlb etmə və asılılıq dərəcəsi müəyyənləşdirilir, əsas həyat dəstək sistemi - ərzaq təhlükəsizliyini yaratmaq üçün daxili və xarici amillər nəzərə alınmaqla dövlət strategiyası mexanizmi tətbiq olunur.

İqtisadi təhlükəsizliyi və cəmiyyətdəki ictimai-siyasi sabitliyin maraqlarını nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı kompleksləri həmişə iqtisadiyyatın ən vacib sahələri olaraq qalır.

Əsas vəzifə iqtisadiyyatın aqrar-ərzaq sektorunda iş və sahibkarlıq sabitliyi üçün şərait yaratmaq və istehsalçılara dövlət dəstəyini təmin etməkdir.

Yalnız “ərzaq bazarının funksional və subyekt-quruluşunda ərzaq təhlükəsizliyinin hərtərəfli təhlili” aşağıdakıları təmsil edə bilər: “dar mənada, aqrar-sənaye sektorunun problemləri kimi və geniş mənada, ictimai istehsalın səmərəliliyi, əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi və fərqliliyi ilə əlaqəli makroiqtisadi problem kimi, işsizlik və s. bir ölkənin ərzaq asılılığının ilk növbədə milli aqrar-ərzaq kompleksinin aşağı səmərəliliyi nəticəsində ortaya çıxdığını, eyni zamanda tək mədəniyyətli ixracatla da ortaya çıxdığını göstərir.

Beləliklə, “ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi bir çox iqtisadi amillər, o cümlədən aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı ilə birbaşa əlaqəli olmayan amillərlə müəyyənləşdirilir”

Dövlətin diqqəti perspektivli texnologiyaların maliyyələşdirilməsinə və mənimsənilməsinə və aqrar-biznes sahəsində fundamental tədqiqatların inkişafına yönəldilməlidir.

Əhalini ərzaq məhsulları ilə təminat üçün ölkədə strateji ərzaq ehtiyatının yaradılması konsepsiyasının hazırlanmasına ehtiyac var.

Buna görə bölgələrin ərzaq təhlükəsizliyi, dövlətin əhalinin normal həyatını təmin edəcək səviyyədə ərzaq ehtiyaclarını ödəməyə zəmanət vermə qabiliyyəti olaraq qəbul edilir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin nəzərdən keçirilmiş təriflərinin müqayisəli təhlilini apararaq aşağıdakı xüsusiyyətləri vurğulaya bilərik (Quliyev E. 2020: s.143).

- 1) idxal daxil olmaqla daxili bazarda kifayət qədər ərzaq təchizatı;
- 2) təsirli təsirlə tələb və ərzaqın kifayət qədər paylanması və istehlakı;
- 3) daxili ərzaq bazarındakı vəziyyətə müxtəlif növ endogen və ekzogen dalğalanmaların təsirini minimuma endirərək milli ərzaq sisteminin sabitliyi.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeyinti istehsalının səmərəliliyini təyin edərkən aşağıdakılara ehtiyac var:

- kənd təsərrüfatının sahə xüsusiyyətlərini, torpağın iqtisadi məhsuldarlığını artırmağı, ərazi vahidi və heyvandarlıq başı başına hasilat və xalis gəlirin artım nisbətini nəzərə almaq;

- maşınlar sisteminin yaradılmasına texniki tərəqqinin gətirilməsini, yüksək keyfiyyətli məhsulların maksimum istehsalının təmin edilməsini və istismar olunan istehsal fondlarının minimum dəyəri ilə məcmu (yaşayış və maddi) əməyin maya dəyərinin azaldılmasını təmin etmək;

- ərzaq istehsalının iqtisadi səmərəliliyini və ətraf mühitə təsirini yalnız ayrı-ayrı təsərrüfatlar, kənd təsərrüfatı bir sənaye kimi deyil, bütövlükdə iqtisadiyyat baxımından qiymətləndirmək. Ərzaq istehsalının bütün bu cəhətləri optimal, balanslaşdırılmış bir yerdə olmalıdır”.

Beləliklə, “ərzaq məhsullarının istehsalı və istehlakı prosesinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək bazarda ərzaq təhlükəsizliyi problemi üzərində daha ətraflı dayanaq”.

Ancaq bu problemin həllinə yanaşmalar, iqtisadi, xarici ticarət və əkinçilik siyasətinin prinsipləri eyni deyil. Ümumi ad altında burada tamamilə fərqli problemlər gizlənə bilər, bu səbəbdən ayrı-ayrı dövlətlər və ya ölkələr qrupları üçün ərzaq tədarükünün daxili iqtisadi və xarici iqtisadi problemlərini həlli üçün müxtəlif yollar mövcuddur.

Fikrimizcə, ən ümumi və universal məzmununda ərzaq təhlükəsizliyi hər hansı bir milli ərzaq sisteminin ideal (normativ) vəziyyətinə doğru müəyyən bir hərəkət vektoru kimi formalaşır. Deməli, dünyanın aparıcı ölkələrinin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyə istiqamətlənmiş ərzaq siyasəti artıq formalaşıbsa, transformasiya iqtisadiyyatı olan ölkələr bu sahədə spesifik problemlərlə üzləşirlər.

Beləliklə, bütün ümumi xüsusiyyətləri ilə iqtisadi problemlər, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyi problemləri hər bir dövlət tərəfindən milli maraq və imkanlara əsaslanaraq həll olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, məhsul çeşidinin və pəhrizin yaxşılaşdırılmasına yönəlib. Keyfiyyətin sübutu müqavilədə zəruri satış nöqtəsinə çevrilir və keyfiyyət məhsulların rəqabət qabiliyyətinin müəyyən edici amilinə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə postsosialist ölkələrdə də ərzaq təhlükəsizliyi minimum ərzaq təminatının, yaşayış üçün yaşayış minimumu səviyyəsində əhali üçün ərzaq mövcudluğunun təmin edilməsindən, yəni minimum yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsindən ibarət olmaqdadır.

Qeyd edək ki, milli təhlükəsizlik dedikdə dövlətin sabit fəaliyyətinin təmin olunması və fəvqəladə xarakterli xarici və daxili təsirlərdən qorunması nəzərdə tutulur.

Dövlət siyasətinin ən vacib komponenti olan ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bir insanın, kəndin, şəhərin, bölgənin və bütövlükdə dövlətin həyatının çox yönlü təsirlərini təsir edir. Burada makroiqtisadi böyümə və inkişafın əsas problemləri ölkənin, bölgənin və bələdiyyənin iqtisadiyyatının inkişafı ilə kəşifir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi cəmiyyətdə sabit sosial iqlimə kömək edir, çünki bölgələrdə ərzaq olmadığı təqdirdə əhəlinin narazılığı yarana bilər ki, bu da ərzaq problemini dövlətin iqtisadi və milliyyətini təmin edən ən vacib struktur element kimi qəbul etməyə imkan verir.

İnsanlar üçün həyat dəstəyinin əsasını davamlı ərzaq təmin etməsindən irəli gələrək ərzaq təhlükəsizliyini əhəlinin mövcudluğunun biyososyal bir əsası kimi qəbul etsək, ərzaq təhlükəsizliyi demoqrafik, xarici iqtisadi və geosiyasi təhlükəsizlik ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Beləliklə, bu gün dünya səhnəsində ön plana çıxan və siyasi prosesə təsir gücündə birbaşa güc təzyiqindən daha təsirli ola bilən ərzaq amilidir. Beləliklə, dünyanın bir sıra ölkələri dünyanın müəyyən bölgələrindəki (Afrika, Yaxın Şərq) gərginliyi azaltmaq və ya əksinə regional maraqları əsas götürərək regional münaqişələri həlli üçün inkişaf etməkdə olan bütün ölkələrin ərzaq asılılığından tez-tez istifadə edirlər.

Əgər ərzaq təhlükəsizliyi ilə müdafiə təhlükəsizliyi arasındakı əlaqəni nəzərə alsaq, bu, ilk növbədə silahlı qüvvələrin ən böyük xüsusi ərzaq istehlakçısı kimi ərzaq təminatı ilə yanaşı, ərzaq ehtiyatının ölçüsü və keyfiyyəti ilə əlaqədardır.

Beləliklə, dövlətin müdafiə qabiliyyəti üçün vacib şərtidir, müdafiə təhlükəsizliyi isə bütün kənd təsərrüfatlarının fiziki vəziyyətini qoruyur. Aqro-sənaye kompleksi bütövlükdə ona dağıdıcı hərbi ziyan təsiri olmadan fəaliyyət göstərmək imkanı verir.

Eyni zamanda, iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri birbaşa ərzaq istehsalı problemləri ilə əlaqəlidir, çünki iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti aqrosənaye kompleksinin uğurlu fəaliyyətindən asılıdır.

Aqro-sənaye kompleksinin və xüsusən də kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı, xərcləri azaltmaqla yanaşı ərzaq ehtiyatlarını artırmaq və keyfiyyətə yaxşılaşdırmaq üçün deyil, həm də iqtisadiyyatın mütərəqqi inkişafı üçün həlledici şərtidir.

Nəticə etibarilə kənd təsərrüfatı sektorunun durğunluğu iqtisadi sahədə Rusiyanın milli təhlükəsizliyi üçün ciddi bir təhdiddir. Başqa şeylər arasında təhdidlər həm aqrosənaye kompleksi sisteminin komponentlərinin və digər dəstəkləyici sahələrin məhvi, həm də ərzaq məhsulları və istehsal vasitələri idxalının ödənişi və s. ilə əlaqəli həm birbaşa, həm də dolaylı itkilər ola bilər.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı subsidiyalı bir sahədir, buna görə də onun iqtisadi vəziyyəti əsasən dövlət büdcəsinin dəstəyi ilə müəyyənləşdiriləcəkdir, onun miqdarı federal büdcənin imkanlarından və təsis qurumlarının büdcələrindən asılıdır, əsasən müəssisələrdən, əsasən də istehsal sektorundan vergi gəlirlərinin səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Bundan əlavə, sosial-demoqrafik təhlükəsizliyin vacib bir tərəfi əhalinin sağlamlıq vəziyyəti, həyat keyfiyyəti və müddəti. Bu, ölkə sakinlərinin ərzaqlanmasının nə qədər tamamlandığı ilə müəyyən edilir, çünki insanların xəstəliklərə qarşı müqavimət dərəcəsi, psixoloji vəziyyəti və əmək məhsuldarlığı səviyyəsi ərzaqlanmadan asılıdır. Ölkədəki demoqrafik vəziyyətin pisləşməsi birbaşa əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməməsindən xəbər verir.

Bu gün ölkənin ərzaq və enerji təhlükəsizliyi arasında sıx bir əlaqə mövcuddur, çünki kənd təsərrüfatı elektrik və yanacaq-sürtkü yağlarının ən böyük istehlakçılarından biridir.

Vasitəçi, emal və ticarət müəssisələrinin kölgə fəaliyyəti əhalinin keyfiyyətli ərzaq ilə təminatına mane olur və zərər verdiyindən ərzaq təhlükəsizliyinin cəmiyyətdəki kriminogen təhlükəsizliyə bağlılığı göz qabağındadır.

Ekoloji təhlükəsizlik problemləri ən çox kənd təsərrüfatı istehsalı ilə əlaqədardır. Hal-hazırda kənd təsərrüfatında istifadə üçün yararlı ərazilərin böyük bir hissəsi artıq inkişaf etdirilmişdir ki, bu da geniş bir əkinçilik əvəzinə kənd təsərrüfatı istehsalına intensiv yanaşmanın tətbiq olunmasına kömək edir.

Bununla yanaşı, təbii ehtiyatların deqradasiyası dünyanın bir çox ölkələrində bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının inkişafının ciddi məhdudiyətinə çevrilməkdədir. Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyi tamamilə təbii ehtiyatların (torpaq, su və s.) keyfiyyətindən asılıdır. Onların keyfiyyətindəki azalma istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin məhsuldarlığının azalmasına səbəb olur.

Beləliklə, ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi və milli təhlükəsizlik sistemindəki mövqeyini nəzərə alaraq, bütün komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı əlaqəsini qeyd etmək lazım gəlir. Millətin ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin suverenliyi, daxili siyasətinin sabitliyi, millətin sağlamlığının qorunması və s. Üçün ən vacib şərtidir.

Fikrimizcə, aşağıdakılar dövlətin ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində milli maraqlarına aid edilə bilər:

- bir tərəfdən daxili ərzaq bazarını keyfiyyətsiz məhsulların nüfuz edilməsindən qorumaq ehtiyacının reallaşdırılması, digər tərəfdən kənd əhalisinin gəlirlərinin təmin edilməsi, istehsalın səmərəli istifadəsi üçün zəruri şərt kimi qəbul edilməli olan yerli ərzaq istehsalının (obyektiv mümkün hədlər daxilində) lazımı səviyyədə təmin edilməsi. yerli və emal sənayesinin imkanları;

- xarici və daxili mənfi amillərin təsirindən asılı olmayaraq dövlət ərzaq ehtiyatının davamlı yenilənməsi və artırılması;

- həm ölkədə istehsal olunan, həm də idxal olunan və satılan ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin dövlət standartına uyğunluğunun və ərzaq təhlükəsizliyinin keyfiyyətinin daimi monitorinqi;

- aqrar sektor üçün hər səviyyədə effektiv idarəetmə sisteminin yaradılması, əldə edilmiş həcm qorunub saxlanması və ixrac yönümlü rəqabətqabiliyyətli ərzaq məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi, həmçinin ərzaq sektorunda vahid elmi və texnoloji siyasət aparılması.

Milli maraqlardan fərqli olaraq iqtisadi təhlükəsizlik üçün təhdidlər daha dəyişkəndir, daha çoxşaxəlidir və ən əsası, həmişə proqnozlaşdırıla bilməz, çünki iqtisadi və sosial inkişaf amillərinin tərkibi, təbii mühitin vəziyyəti daim dəyişir.

Bu, eyni zamanda, sözügedən Konsepsiyada nəzərdən keçirilən iqtisadi təhlükəsizliyə yönələn təhdidlər siyahısının fikrimizcə, son zamanların ən aktual təhdidlərindən birinin - dövlətimizin ərzaq idxalından asılılığının olmamasını da izah edir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin milli iqtisadi təhlükəsizliyin ayrılmaz hissəsi kimi qiymətləndirilməsi bir göstərici sistemindən istifadə etməklə həyata keçirilir və sonuncusu, görünür, iqtisadi təhlükəsizliyinin ümumi tələblərinə uyğun olmalıdır. İqtisadçılar arasında ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsini, meyarların kəmiyyət ifadələrinin əsaslandırılması və dəqiqliyini, çox səviyyəli meyarları, yerli və inteqral meyarlar arasındakı əlaqəni və s. Müəyyənləşdirmək üçün neçə kriteriyanın seçilməsinə dair mübahisələr davam edir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi probleminə dair elmi ədəbiyyatda bu günə qədər inkişaf etmiş müxtəlif fikirləri ümumiləşdirərək aşağıdakı göstəricilər sistemini təklif edirik. Beləliklə, bu problem sahəsində bir sıra müəllif-tədqiqatçılara görə ərzaq təhlükəsizliyi istehsalçılar və istehlakçılar baxımından iki yolla qiymətləndirilməlidir (Quliyev E. 2020: s.143).

Bir tərəfdən bunlar həcm və struktur cəhətdən spesifik ərzaq növləri ilə effektiv tələbatın real təmin edilməsi mənbələri ilə əlaqəli göstəricilərdir, yəni yerli istehsalın imkanlarını və idxal potensialı, təşkilati və iqtisadi kanalları və ərzaq məhsullarını gətirmə formaları ilə rasional əlavə etmələrini nəzərə alınır.

Bunlara ərzaq ehtiyatları tarazlığı, ərzaq idxalatı səviyyəsi, ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatı xammal ehtiyatları, dövlət satınalmaları və müdaxilələri, kənd təsərrüfatının konsolidə edilmiş büdcəsi və aqrar-sənaye kompleksinin fəaliyyətinin bir sıra maliyyə və texniki göstəriciləri daxildir.

İkinci qrup, ailənin gəlirlərinin formalaşması ilə əlaqəli hər şeyi və lazımı miqdarda və çeşiddə ərzaq almaq üçün lazım olan mənbələri əhatə edir. Bu, ev təsərrüfatlarının ümumi gəlirində, əhəlinin alıcılıq qabiliyyətində ərzaq üçün sosial xərclər kontekstində adambaşına düşən ərzaq istehlakıdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ SAHƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN TƏHLÜKƏSİZLİK KRİTERİYALARINA UYĞUNLUĞU

2.1. Azərbaycanca ərzaq məhsulları özünü təminatmə səviyyəsi

Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz hissəsidir və cəmiyyətin sabit həyatının şərtidir. Dünya praktikasında ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası ilk növbədə daxili ərzaq bazarının vəziyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur. Bu proses eyni zamanda, yalnız sosial-iqtisadi deyil, həm də siyasi və iqtisadi xarakter daşıyır: birincisi, ölkədə qəbul edilmiş istehlak normalarına uyğun olaraq, dövlətin öz vətəndaşlarını əsas ərzaq məhsulları vasitəsilə təmin etməsi üçün şərait yaratması, ikincisi - bu məqsədlər üçün ölkənin aqrar və iqlim şəraitini nəzərə alaraq daxili imkanlarını səfərbər edir.

Eyni zamanda, inkişaf etmiş bazar və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ən aktual problemlərdən biridir və bununla əlaqədar bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatların əhəmiyyətli nəzəri və praktik maraq doğurduğunu nəzərə alaraq, bu problemin həllinin dövlətin suverenliyini, iqtisadi təhlükəsizliyini və sosial sabitliyini qorumağın şərtlərindən biri olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

Beləliklə, bu problem, xüsusilə bazar iqtisadiyyatının formalaşması ilə əlaqəli keçid dövründə ölkənin strateji maraqları baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir və onun həlli aşağıdakıları nəzərdə tutur (Abbasov A.F. 2017: s.602):

- Əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatının ödənilməsi; sənayenin yerli xammalla təmin edilməsi;

- Cəmiyyətdəki ictimai-siyasi və sosial sabitliyin düzgün qorunması; milli iqtisadiyyatın müvafiq dünya bazarlarındakı dəyişikliklərdən, şərtlərdən asılılığının qarşısının alınması;

- Yerli kənd təsərrüfatı istehsalının, ərzaq və emal sənayesinin inkişafı; idxalın müəyyən dərəcədə zərərsizləşdirilməsi;

- Kənd yerlərində əhalinin sabit məşğulluğunun və gəlirlərinin təmin edilməsi;
- Ərzaq idxalına böyük valyuta xərclərinin qarşısının alınması;
- Xarici ölkələrdə - ərzaq məhsullarının ixracatçıları və idxalçıları böhranlarının yerli ərzaq bazarına mənfi təsirinin zərərsizləşdirilməsi.

Müvafiq olaraq, bu sahədə dövlətin kənd təsərrüfatı siyasətində ifadə olunan təsirli bir strategiya və taktikaya ehtiyac var ki, onun məqsədi ölkənin istehsal və iqtisadi potensialından düzgün istifadə etməklə əhalinin ərzaqya olan tələbatının sabit şəkildə ödənilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. Belə bir siyasət, əhalinin ərzaq təminatına təhlükə yaradan şərtlərin monitorinqi və ərzaq təhlükəsizliyindəki dağıdıcı tendensiyaların aradan qaldırılması, milli ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasının hazırlanması, insanların tələbatının səmərəli ödənilməsi üçün tədbirlər daxil olmaqla bir sıra hərtərəfli uzunmüddətli tədbirlərin həyata keçirilməsini əhatə edir. Məsələn, 2020 - ci ildə Azərbaycanda əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal göstəriciləri 2019 -cu ilə nisbətən daha yüksək olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmində 5.6%, o cümlədən bitkiçilik məhsulları 5.1%, heyvandarlıq 6.3% artmışdır. Lakin son illərdə ortaya çıxan böyümə tendensiyasına baxmayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı hələ də Azərbaycan iqtisadiyyatının potensial səviyyəsindən aşağıdır.

Hazırda ölkənin ərzaq bazarının inkişafı üçün birmənalı təklif yoxdur və ərzaq proqramının hazırlanmasına iki fərqli mövqedən yanaşılır:

- 1) insanların ərzaq məhsullarına olan tələbatının öz yerli istehsal hesabına təmin olunması;
- 2) müvafiq beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı yolu ilə ərzaq tədarükünün yaxşılaşdırılması, sərbəst ticarət - idxal yolu ilə;

Aqrar sektorda müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı üçün bərabər şəraitin yaradılması, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının səmərəli əlaqələndirilməsi üçün zəruri qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər sisteminin formalaşması yalnız respublikada ərzaq bazarının tənzimlənməsi mexanizminin normal fəaliyyətini təmin edə bilər. Belə bir sistemin effektivliyi, ilk növbədə, bu

qurumların müstəqilliyini, onların dövlət tərəfindən inkişafının stimullaşdırılması təcrübəsini, sərəncamında olan məhsulların istənilən marketing kanalları vasitəsi ilə satılmasını nəzərdə tutur.

Cədvəl 2: Yerli istehsal sahəsində Azərbaycan Respublikasında ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi səviyyəsi (faiz)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Dənlilərin (çəltik istisna olmaqla) cəmi	64,8	64,3	63,9	60,6	64,5	63,8	66,3	74,1	67,3
Arpa	93,7	95,1	97,8	84,6	95,1	101,7	94,4	103,1	100,2
Qarğıdalı	68,0	67,3	60,0	56,7	54,1	71,1	70,7	82,7	80,0
vələmir	82,8	84,4	89,3	62,2	93,1	85,7	90,1	89,2	90,9
sair növ dənlilər	4,0	8,7	2,3	1,1	6,3	32,0	20,4	82,3	88,2
Paxlalar	70,4	71,6	76,6	76,5	69,3	68,4	73,7	72,0	76,1
Kartof	101,6	98,2	97,6	89,7	89,1	85,5	89,2	90,8	87,8
Bütün növ tərəvəz	95,7	98,9	102,3	103,4	103,4	105,4	115,2	115,0	112,0
Pomidor	106,1	105,4	109,3	112,1	113,7	119,0	130,9	138,0	132,5
Bostan məhsulları	100,2	100,1	100,0	100,4	100,0	100,2	100,2	99,7	100,8
Meyvə və giləmeyvə	116,8	125,7	121,8	120,1	113,7	116,4	122,4	123,2	123,1
Qoz və fındıq	139,9	134,4	134,9	151,4	132,5	141,9	152,9	130,0	138,2
Nar	...	106,7	104,7	103,5	103,7	105,2	104,5	106,3	110,7
Üzüm	89,9	94,3	94,8	97,9	93,1	89,2	93,4	92,5	94,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/food_balances/, 2019

Ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsi yerli (milli) istehsalın ümumi tələbat həcmindəki payı ilə müəyyən edilir. Yerli istehsalın payı müəyyən bir məhsul növünə olan ümumi tələbin 70%-ni keçmirsə, bu artıq ərzaq təhlükəsizlik baxımından kritik bir vəziyyət hesab edilə bilər.

Cədvəldən göründüyü kimi 2011-2019-cu illərdə kənd təsərrüfatı istehsalında artım meyli var idi. Lakin mövcud istehsal həcmi ilə müqayisədə əhalinin ərzaq məhsullarına olan düzgün tələbatının ödənmə səviyyəsi nisbətən aşağıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında dövlət iqtisadi tənzimləməsinin rolu, milli iqtisadiyyatın aqrar-sənaye sektorunda istehsalın sabit artımı üçün şərait yaradılması, habelə ölkənin ərzaq asılılığı təhlükəsini təsirsiz hala gətirmək üçün dövlət funksiyalarından və siyasi iradədən istifadə ilə müəyyən edilir.

Ərzaq bazarı tənzimlənməsinin əsas hədəflərindən biri özünütəminatmə səviyyəsini artırmaq və kənd təsərrüfatında istehlakçıların və istehsalçıların maraqlarını qorumaqdır. Eyni zamanda, istehsalçıların fəaliyyətləri, istehlakçıların maraqlarına zidd deyilsə, onların maraqları qorunmalıdır. Lakin, mövcud bütün mənbələrdən istifadə olunsaydı, ölkə əhalisinin öz ərzaq məhsulları ilə təminat səviyyəsini 100% artırmaq heç də asan məsələ deyil. Bu səbəbdən də problem ərzaq təhlükəsizliyini müəyyən səviyyədə təmin etməkdir.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini ərzaq bazarını tənzimləməklə təmin etməkdən başqa bir məqsəd bazarda kəskin qiymət dəyişikliyini dövründə sabitləşməyə nail olmaqdır. Bu hədəflərə çatmaq üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi məqsədəuyğundur:

- Kənd təsərrüfatı ilə milli iqtisadiyyatın digər sahələri arasında paritet iqtisadi əlaqələrin formalaşması;
- Aqrar sahədə işləyən işçilərin gəlirləri ilə xalq təsərrüfatının digər sahələrində işləyənlərin gəlirləri arasındakı uyğunsuzluğun aradan qaldırılması;
- Yerli istehsalçıların xarici rəqabətdən qorunması.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin praktikasındakı ərzaq bazarının tənzimlənməsinin əsas sahələrinə aşağıdakılar daxildir: kənd təsərrüfatında məhsul istehsalına tələbin təsirini artırmaq üçün qiymət tənzimlənməsi; vergi sistemi və dotasiyalar vasitəsilə istehsalçıların xərcləri səviyyəsinə təsir; ərzaq istehsalçıları üçün dövlət zəmanətlərinin verilməsi.

Dövlət ərzaq fondları ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və ərzaq bazarının tənzimlənməsində xüsusi rol oynayır. Fövqəladə hallarda (təbii fəlakətlər zamanı, müharibə zamanı, bazarda ciddi ərzaq çatışmazlığı olduğu və qiymətlərin sürətlə artdığı dövrlərdə) dövlətin istifadə etdiyi ərzaq ehtiyatlarını yaratmaq lazımdır. Ərzaq bazarının dövlət tənzimlənməsi, ərzaqın formalaşması ilə əlaqəli fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi üçün lazımdır.

Dünya təcrübəsində ərzaq asılılığının qarşısını almaq və idxalın azaldılması, xüsusən xarici istehsalçıların tərəfindən istehsal olunan kənd təsərrüfatı

məhsullarının satış həcminin məhdudlaşdırılması və bu məhsulların yerli istehsalçıların daxili bazarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsi, o cümlədən iqtisadi cəhətdən qeyri-tarif tənzimlənməsi vasitəsi kimi marketing kvotaları istifadə olunur.

Azərbaycanın ərzaq balansının 2019 -cu il üçün icmalı artıq Dövlət Statistika Komitəsində qeydə alınmışdır. Əldə etdiyimiz məlumatlar əsasında tərtib edilən qrafikdən statistik göstəriciləri aydın şəkildə görə bilərik:

2019-cu ildə qeyri-neft sektorunda dəyər 3,5 % artmışdır. Əlavə dəyərin 6,2 %-ni kənd təsərrüfatı təşkil edir. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatının dəyəri faktiki qiymətlərlə 7 milyard manat təşkil etmişdir ki, belə ki, 3,5 milyard manatı heyvandarlığın, 3,5 milyard manatı bitkiçilik məhsullarının payına düşür. 2019-cu ildə ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı 2018-ci ilə nisbətən 7,3% artmışdır.

2019-cu ildə kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun faktiki qiymətlərlə dəyəri 7836,7 milyon manata düşmüşdür, bunun 4085,5 milyon manatı heyvandarlıq, 3751,2 milyon manatı bitkiçilik məhsullarının payına düşmüşdür. Əvvəlki illə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsulları 7,2%, o cümlədən bitkiçilik məhsulları 11,7%, heyvandarlıq 3,5% artmışdır. Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının strukturunda bitkiçilik məhsullarının payı 45,4% -dən 47,9% -ə yüksəlmiş, heyvandarlığın payı isə 54,6% -dən 52,1% -ə enmişdir. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əlavə dəyər artımı əvvəlki ilə nisbətən 7,3% təşkil etmişdir. Nəticədə, bu sektorun ölkənin ÜDM-dəki payı 2018-ci ildəki 5,3% -dən 2019-cu ildə 5,7% -ə yüksəlmişdir (Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin İllik Hesabatı, 2020: s.2).

Heyvandarlıq istehsalı 2019-cu ildə davamlı artımla davam etmişdir. Hesabat ilində 573,3 min ton diri çəkiddə ət, 2129,4 min ton süd, 1827,1 milyon yumurta, habelə 16,1 min ton yun istehsal edilmişdir. Ötən ilin eyni dövrüylə müqayisədə ət istehsalı 16,7 min ton yaxud diri çəkiddə 3,0%, süd istehsalı 49,0 min ton yaxud 2,4 %, yumurta istehsalı 150,9 milyon ədəd yaxud 9 %, yun istehsalı 246,1 min ton yaxud 16 % artmışdır.

Cədvəl 3: Azərbaycan Respublikasında heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, %-lə

	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Bütün növ mal qara, habelə quş əti	87,7	94,7	87,9	84,7	82,7	82,5
- Mal əti və ət məhsulları	95,5	91,8	93,5	86,3	85,1	86,1
- Qoyun (keçi) əti və ət məhsulları	97,7	99,3	98,7	98,0	98,1	97,6
- Donuz əti, ət məhsulları	19,7	17,8	7,0	5,6	5,5	5,3
- Quş əti və ət məhsulları	70,6	98,6	79,1	79,7	75,9	74,6
Süd və süd məhsulları	70,4	84,3	84,7	86,1	86,7	86,3
Yumurta	97,9	99,7	98,8	100,5	101,5	101,8
Balıq və balıq məhsulları	76,6	77,6	82,3	81,2	83,1	82,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Təhlillərə görə, Azərbaycan Respublikasında ət istehsalı 2017-ci ildə 86,3% artmış, 2018-ci ildə bu rəqəm 85,1%, 2019-cu ildə isə 86,1% olmuşdur. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 1% çoxdur. Eyni zamanda, ilin əvvəlində ət məhsullarının qalığı əvvəlki ilə nisbətən bir qədər fərqlənmişdir: 2017-ci ildə 1,5 min ton, 2018-ci ildə 4,8 min ton, 2019-cu ildə 5,1 min ton, 2017-ci ildə süd üçün bu rəqəm 4,9 ildə min ton, 2018-ci ildə 5.6 min ton, 2019-cu ildə 9.6 min ton.

Özünütəminatmə səviyyəsini hesablamaq üçün istehsal həcmi istehsal olunan və idxal olunan məhsulların cəminin ixrac olunan məhsulların cəmini çıxdıqdan sonra əldə olunan mütləq kəmiyyətə nisbətidir:

$$\text{Öts} = \text{istehsal} / (\text{istehsal} + \text{idxal-ixrac}) * 100$$

Dövlət Statistika Komitəsinin informasiyalarına uyğun olaraq qeyd etməliyik ki, özünütəminatməylə bağlı ən geniş məlumat sənaye emalından keçmiş hər növ ərzaq məhsulları barəsindədir.

Cədvəl 4: Əsas növ bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, %-lə

	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Dənlilərin cəmi	56,5	64,5	63,8	66,3	74,1	67,3
buğda	48,9	54,8	52,9	58,1	64,8	57,2
arpa	87,7	95,1	101,7	94,4	103,1	100,2
qarğıdalı	64,5	54,1	71,1	70,7	82,7	80,0
vələmir	80,6	93,1	85,7	90,1	89,2	90,9
sair növ dənlilər	1,0	6,3	32,0	20,4	82,3	88,2
Paxlalılar	65,8	69,3	68,4	73,7	72,0	76,1
Kartof	100,5	89,1	85,5	89,2	90,8	87,8
Bütün növ tərəvəz	97,6	103,4	105,4	115,2	115,0	112,0
Pomidor	100,0	113,7	119,0	130,9	138,0	132,5
Bostan məhsulları	107,9	100,0	100,2	100,2	99,7	100,8
Meyvə və giləmeyvə	121,8	113,7	116,4	122,4	123,2	123,1
Qoz və fındıq	121,6	132,5	141,9	152,9	130,0	138,2
Nar	...	103,7	105,2	104,5	106,3	110,7
Üzüm	90,4	93,1	89,2	93,4	92,5	94,3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən də göründüyü kimi, hər məhsul üçün göstəricilər müxtəlif illər üçün verilir. Bu, 2017-ci ildə 66,3%, 2018-ci ildə 74,1% və 2019-cu ildə 67,3% olan taxıl tədarükündə 6,8 % azalma deməkdir. Kartofun dinamikasına gəldikdə qeyd etmək olar ki, 2017-ci ildə 89,2%, 2018-ci ildə 90,8%, 2019-cu ildə isə bu rəqəm 87,8% olmuşdur. Bu, 2018-ci illə müqayisədə 3,0 % azdır. Bütün növ tərəvəz məhsulları ilə özünəməxsusluq səviyyəsi 2017-ci ildə 115,2%, 2018-ci ildə - 115,0%, 2019-cu ildə - 112,0% təşkil etmişdir.

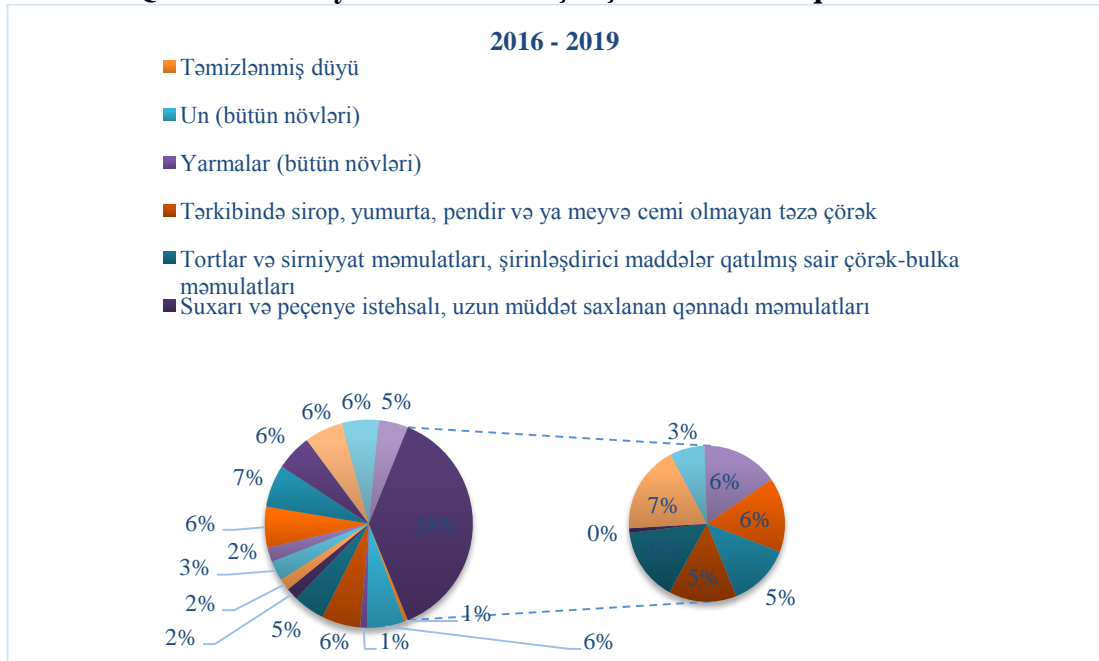
2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən 3,0 % azalma olmuşdur. Meyvə və giləmeyvə 2017-ci ildə 122,4%, 2018-ci ildə 123,3%, 2019-cu ildə 123,1% təşkil etmişdir. Burada da 2017-2019-cu illərdə cüzi bir artım olub. Üzüm istehsalına gəldikdə, özünəməxsusluq səviyyəsində bir artım qeyd edilməlidir. Beləliklə, nəticədə bütün mallarda artım və azalma olduğunu söyləyə bilərik. Digər tərəfdən, idxaldan asılılıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Qrafikdən də məlum olur ki, Azərbaycanda daha çox istifadə olunan məhsullar un məmulatları (makaron) və şəkərli -unlu qənnadı məhsullarıdır. Bunlarla yanaşı dünya bazarına çıxarılan məhsullar arasında daha çox düyü ön sırada dayanır.

Lənkəranda becərilən düyü daha çox Rusiya, Türkmənistan və digər ölkələrə ixrac edilir.

Dövlət Gömrük Komitəsinin təqdim etdiyi statistika əsas ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalının 2018 - 2019 - cu illərə nəzərən eyni dövrünə nisbətən xeyli artdığını göstərir. Beləliklə, bitki və heyvan yağları və yağları fiziki çəkiddə 8,3 %, dəyərində 17,8 %, süd idxalında 18,6 %, dəyər baxımından 17,6 %, yağda 22,9 %, ət idxalı 18,5 % azalsa da, ətin çəkisi dəyər baxımından 13.4 % artmışdır və əsasən kəsim üçün canlı heyvan idxalı dəyər baxımından 14.2% artmışdır. Bitkiçilik məhsullarından tərəvəz və meyvələrin idxalı fiziki baxımdan 0,6%, dəyər baxımından 3,6%, çay fiziki olaraq 2,1%, dəyər baxımından 5,8%, düyü idxalı isə 19,4% artmışdır.

Qrafik 1: Sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsulları

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/food_balances/, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir 2020.

Cədvəl 5: 2019-cu və 2020-ci illərin yanvar-oktyabr aylarında yeyinti məhsullarının idxalı (miqdarı ton, dəyəri min dollar)

	2019	2019	2020	2020	2019/2020	2019/2020
	Miqdarı	Dəyəri	Miqdarı	Dəyəri	Miqdarda fərq %-lə	Dəyərdə fərq %-lə
Ət, ton	41 786	64 172	36 163	65 962	-13,4	+2,8
Diri heyvanlar		46 927		53 632		+14,2
Süd, ton	7 003	11 407	8 304	13 413	+18,6	+17,6
Kərə yağı	11 149	56 914	13 707	67 486	+22,9	+18,5
Meyvə-tərəvəz	274 072	153163	275 650	158 849	+0,6	+3,6
Çay, ton	11 144	43 614	11 381	46 256	+2,1	+5,8
Buğda, ton	1 371021	294 984	1 141608	243 444	-16,8	-17,5
Bitki, heyvan yağı	123 709	104 369	133 994	126 980	+8,3	+17,8
Düyü	40 431	33 092	48 290	33 367	+19,4	+0,8

Mənbə: <http://www.turan.az/ext/news/2020/12/free/analytics/az/130463.htm>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir, 2020

Ölkənin ixrac potensialı yüksəkdir. Azərbaycanın resurs potensialı və əlverişli torpaq-iqlim şəraiti kənd təsərrüfatı sahəsini inkişaf etdirməyə və inkişaf etmiş ölkələrlə rəqabət etməyə imkan verir.

Cədvəl 6: 2019 və 2020-ci illərin eyni dövrü üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı (miqdarı ton, dəyəri min. dollar)

	2019	2019	2020	2020	2019/2020	2019/2020
	Miqdarı	Dəyəri	Miqdarı	Dəyəri	Miqdarda fərq %-lə	Dəyərdə fərq %-lə
Meyvə-tərəvəz	467 292	455 515	463 392	467 259	-0,8	+2,5
ondan:						
Tomat	139 576	147 606	160 269	173 018	+14,8	+17,2
Meşə fındığı	18 545	101 220	14 190	86 623	-23,4	-14,4
Alma	70 155	28 797	51 191	21 201	-27,0	-26,3
Xurma	66 661	47 577	50 180	35 373	-24,7	-25,6
Çay	1 186	7 583	1 121	7 703	-5,5	+1,6
Bitki, heyvan yağı	14 652	14 619	19 416	19 249	+24,5	+24
Pambıq lifi	65 794	91 840	72 986	95 870	+9,9	+4,3
Pambıq iplik,	10 309	24 531	6 637	13 589	-35,7	-44,6

Mənbə: <http://www.turan.az/ext/news/2020/12/free/analytics/az/130463.htm>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir, 2020.

2019-cu ilin son aylarında aylarında ərzaq idxalında ciddi artımın səbəbi yerli istehsalın azalmasıdır. İstehsalın azalmasının əsas səbəbi kənd təsərrüfatında

məhsuldarlığın illik azalmasıdır. Bu ilin ilk altı ayının nəticələrindən sonra keçirilən iclasda danışan Kənd Təsərrüfatı Naziri məhsuldarlığı təsir edə biləcək ən böyük riski quraqlıq və su qıtlığı ilə əlaqələndirmişdir.

Su ehtiyatlarının vəziyyətinə dair bir yığıncaqda Kənd Təsərrüfatı Naziri su çatışmazlığı və quraqlıq səbəbindən daha çox su tələb edən bəzi məhsulların becərilməsində azalma olduğunu söyləmişdir.

Onun sözlərinə görə, şəkər çuğunduru əkini planlaşdırarkən həqiqətən 7500 hektarda 4800 hektar və 3 min hektarda 4 min hektar düyü tarlası proqnozu ilə səpin aparılmışdır. Yağışların azalması səbəbindən otlaqlarda təbii ot örtüyünün zəif inkişafı da mövcuddur. Bu, heyvandarlığın inkişafına mane ola bilər (<https://xalqgazeti.com/pdf/xalq%2024%20july%20OPT.pdf>).

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təminatı aqrar sənaye istehsalıyla məşğul olan təsərrüfat subyektlərini aşağıdakılarla təmin edir (Abbasov A.F. 2017: s.602):

- Kənd təsərrüfatı ilə sənaye arasındakı sahələrarası mübadilənin bərabərliyini və genişlənməmiş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər gəliri təmin etmək üçün müvafiq şəraitin yaradılması;

- Dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş kvotalar çərçivəsində zəmanətli qiymətlərlə satışı;

- Kreditlər, kommersiya bankları və faizlərin müəyyən bir hissəsinin güzəştli şərtlərlə verilməsi;

- Maddi ehtiyatların və enerji daşıyıcılarının alınması xərclərinin bir hissəsinin ödənilməsi;

- Emal müəssisələrinin məhsullarının qiymətlərinin inhisar əleyhinə tənzimlənməsi;

- Vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq aqrar sənaye istehsalı ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatların güzəştli vergitutma tətbiq edilməsi;

- Yerli istehsalçıların xarici bazarın mənfi təsirlərindən iqtisadi qorunması tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

Ərzaq balansının təhlili göstərir ki, taxıl bitkilərində özünütəminatmə səviyyəsi 70 faizə çatır , ehtiyatlarımız son illərdə 1-1,2 milyon ton təşkil etmişdir.

Bir qayda olaraq, ilin əvvəlindən bəri qalan ərzaq məhsullarının istehsalı üçün istifadə olunan xammalın yüzdə 40-dan çoxunu təşkil edir.

2.2. Ölkədə ərzaq strategiyasında idxaləvəzetmə siyasəti

İdxal əvəzetmə proqramının həyata keçirilməsi məsələsi uzun müddətdir gündəmədədir, çünki idxalın payı olduqca yüksək olaraq qalmaqdadır. Bu vəzifənin həllinin sürətləndirilməsini stimullaşdıran və onun prioritetini müəyyən edən amil Qərb ölkələri tərəfindən ölkəyə qarşı tətbiq olunan və iqtisadiyyatın strateji sahələrinə yönələn sanksiyalardır. İdxal əvəzetmə xarici malların yerli istehsal məhsulları ilə əvəz edilməsini əhatə edir. Bu məqsədlə dövlət aşağıdakı metodları tətbiq edir:

- Rüşumların tətbiqi (gömrük və tarif tənziqlənməsi);
- Kvotaların və lisenziyalaşdırmanın istifadəsi;
- Ölkələr daxilində istehsal üçün subsidiyaların istifadəsi;
- İdxal olunan malların idxalına birbaşa qadağa.

Əlbəttə ki, bütün idxalı əvəz etmək demək olar ki, imkansızdır. Buna görə də, hökuməti idxal əvəzetmə üçün bir sıra strateji prioritetlər hazırlamışdır: Növbəti onilliklər ərzində iki xüsusi layihə artıq hazırlanıb - iqtisadi artımın əsas amilləri. Birincisi müasir magistral yolların, ikincisi - geniş miqyasda fərdi yaşayış evlərinin inşasını nəzərdə tutur. Dövlətin əsas səyləri onsuz da rəqabətə davamlı olan sahələrin əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsinə yönəldilməlidir.

Ərzaq məhsullarının (beynəlxalq səviyyədə standart ticarət təsnifatı üzrə) idxal quruluşu statistik məlumatlar əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən bu sahədə əsas statistik göstəricilər aşağıdakı kateqoriyalara əsasən qruplaşdırılır:

- Yeyinti məhsulları və əlavə olaraq diri heyvanlar;
- İçki və tütün;
- Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaq istisna olmaqla);
- Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar;
- Heyvan - bitki mənşəli yağlar, piylər;

- Kimyəvi mallar, habelə digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar;

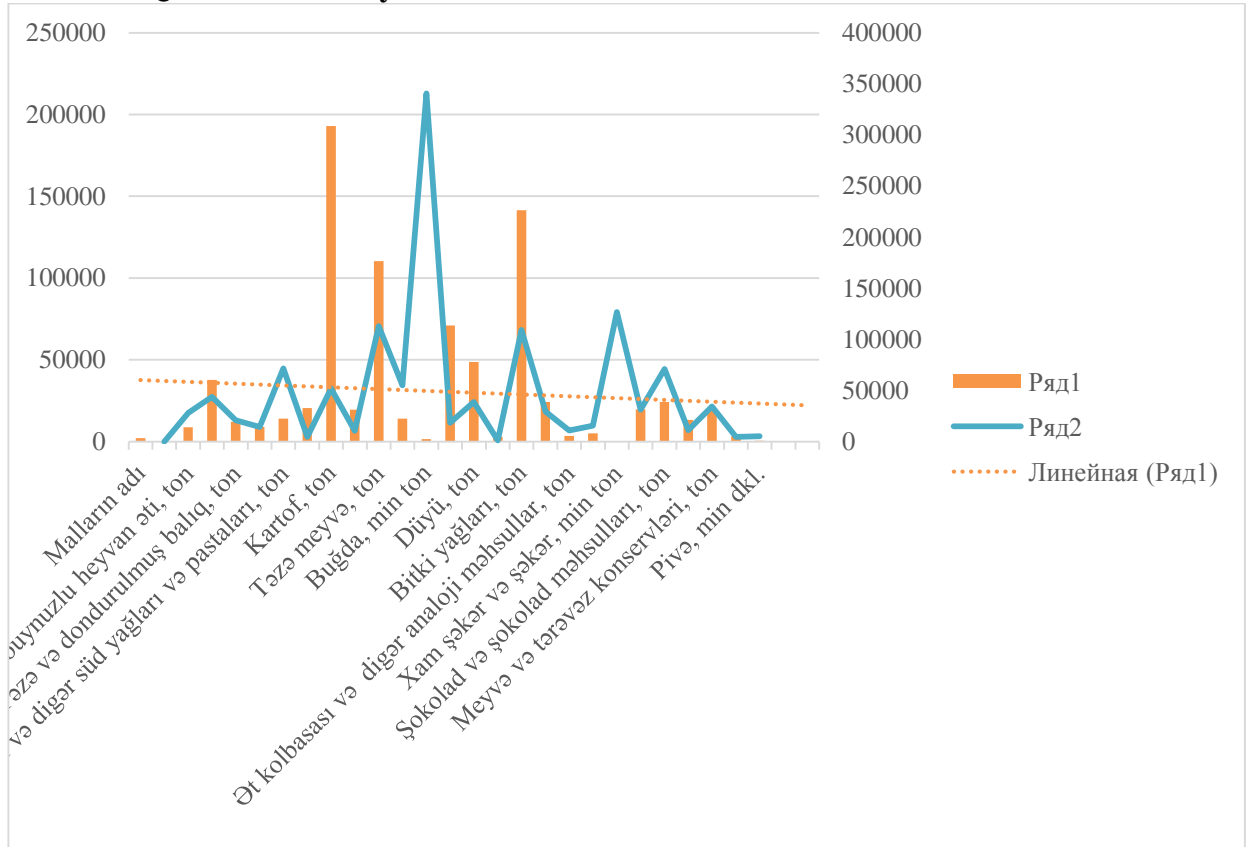
- Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları;

- Maşın və nəqliyyat avadanlıqları;

- Müxtəlif sənaye məmulatları;

- Digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar.

Qrafik 2: Azərbaycanda 2019 -cu ildə əsas idxal mallarının dinamikası

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/57bb655040954010279d0cb35.pdf> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir 2021.

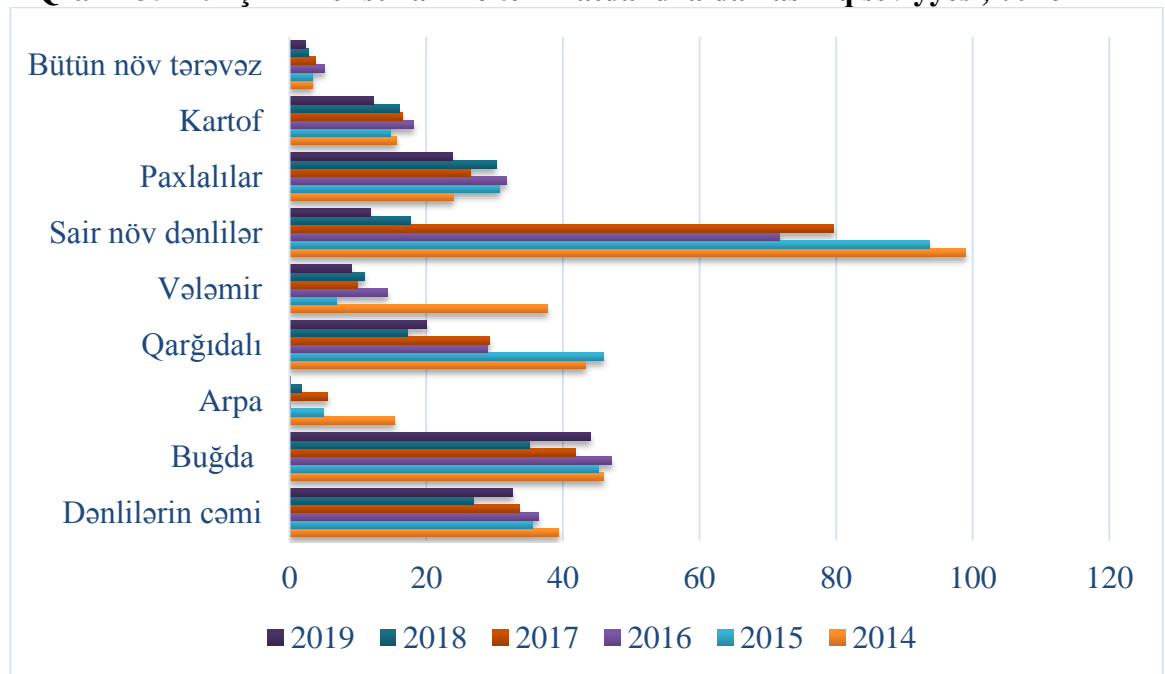
Ölkə iqtisadiyyatının belə bir vacib sektorunda - kənd təsərrüfatında, 2019 -cu ilin yanvar-may aylarının sonuna qədər bitkiçilikdə - 5,3%, heyvandarlıqda - 3,2%, o cümlədən 3,6% artım qeydə alınıb.

Əməliyyat məlumatlarına görə, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin verdiyi məlumata görə 2019 -cu ildə biçilmiş 289,7 min hektar arpa və 206,7 min hektar buğdanın məhsulu müvafiq olaraq hektardan 30,4 sentner və 33,2 sentnerə çatmışdır. Məhsul yığımına 1694 kombayn cəlb olunmuşdur ki, bunlardan 592-si “Aqrolizing” ASC-nin regional bölmələrinin balansında olan biçinçidir.

Eyni zamanda, söhbət təkcə azərbaycanlı iş adamlarının Avropa bazarına çıxartmaq istədiyi mallardan deyil, məsələn, Azərbaycanda qeyri-neft məhsullarının ixracında lider yer tutan fındıqdan gedir.

Xüsusilə məhsulların qablaşdırılması, işlənməsi və daşınması və buna uyğun olaraq lazımı müşayiətedici sertifikatların hazırlanmasını təmin edən fındıqların AB-yə üzv ölkələrə ixracından imtina hallarının aradan qaldırılması üçün bir fəaliyyət planı hazırlanmışdır. Bənzər tədbirlər, eyni zamanda, pomidor, xurma, nar və digər Azərbaycan məhsullarının Avropa ölkələrinin bazarlarına tədarükünün sadələşdirilməsinə yönəlmişdir.

Qrafik 3: Bitkiçilik məhsulları ilə təminatda idxaldan aşıllıq səviyyəsi, %-lə

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Təhlil göstərir ki, ölkədə potensial ərzaq təhlükəsizliyi yerli istehsal hesabına təmin edilə bilər. Bu vəziyyətdə torpaq ehtiyatlarından tam və səmərəli istifadə əsas şərtlərdən biridir. Əkinçilik istifadəsinə qaytarılan torpaqlar sayəsində heyvandarlıq üçün yem bazası yaratmaq və bununla da ölkəmizdə heyvandarlıq məhsullarının rəqabət qabiliyyətini təmin etmək mümkündür. Hal-hazırda yem bazasının olmaması səbəbindən heyvandarlıq məhsulları bahalaşır və bu da idxal məhsulları ilə rəqabət etmələrinə imkan vermir. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır

ki, dövlət qida ehtiyatlarının səmərəli təşkilinə, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinə daha çox diqqət yetiriləcəkdir.

Azərbaycanda 17-si artıq formalaşmış 51 aqroparkın yaradılması planlaşdırılır. Bu sahədə işləmək üçün 100 min hektardan çox torpaq sahəsi ayrılıb. Bu istiqamətdə hədəf torpaq ehtiyatı 200.000 hektardan çoxdur ki, bu da bu cür kənd təsərrüfatı parklarının formalaşması və həm nümunəvi kənd təsərrüfatında, həm də əkinçilikdə çalışmaq istəyən istehsalçılara imkanlar yaradılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

İnvestisiya layihəsinin effektiv həyata keçirilməsi üçün sahibkarlıq subyekti istehsal olunmuş məhsulların satış bazarının və satışının öyrənilməsi ilə əlaqəli məqsədyönlü fəaliyyətlər təşkil etmişdir. Layihə üçün uyğun məhsul növünü seçmək və bazarını inkişaf etdirmək üçün müvafiq fəaliyyət planı hazırlanmışdır.

Hal-hazırda yüksək məhsuldarlığın təmin olunması, yerli məhsulların rəqabətinin artırılması, gəlirli kənd təsərrüfatı sektorlarının inkişafı, fermerlərə dövlət dəstəyinin daha yaxşı təşkili və ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq aqrar sektorda dövlət siyasətinin vacib sahələridir. Bu baxımdan Gilan yem zavodunun tikintisi də vacibdir. Bölgənin ən böyük layihələrindən biri olan bu müəssisə Ağdaş rayonunun Binalar kəndində 8 hektar ərazidə inşa edilmişdir. Zavod quşçuluq və heyvandarlıq təsərrüfatları üçün yem və digər köməkçi tikililərin istehsalından ibarətdir.

Bütün bunlar son illər Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli inkişafı sayəsində mümkün olmuşdur. Ölkənin kənd təsərrüfatı sektorunun, xüsusilə də heyvandarlığın inkişafına göstərilən diqqət artıq yem bazalarının yaradılması məsələsini gündəmə gətirdi və bu istiqamətdə mühüm addımlar atılır. Yem bitkilərinin əkin sahələri, məhsuldarlığı nəzərə alınmaqla, heyvandarlığın yem bazasının möhkəmləndirilməsi üçün dövlət büdcəsindən müvafiq vəsait ayrılır və təsərrüfat subyektlərinə dövlətdən güzəştli kreditlər verilir (<https://gilanholding.com/media/news/Gilan+yem+emali+zavodunun+acilishi+96>).

COVID-19 koronavirus pandemiyasının nəticələrindən biri də ərzaq tedarükü zəncirinin pozulması ola bilər və bu fonda Azərbaycanın ərzaq ilə mümkün qədər özünü təmin etməsi vacibdir.

COVID-19 pandemiyası, təqribən 50 milyon insanı həddindən artıq yoxsulluğa vadar edə bilər, ancaq BMT-nin Baş Katibi António Guterres, iyun ayında təşkilatın veb saytında qeyd etdi ki, ölkələr qlobal ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün təcili tədbirlər görsələr böhranın ağır nəticələrindən qaçınmaq olar. BMT-nin verdiyi məlumatlara görə, 820 milyon insan ərzaq çatışmazlığı ilə üzləşir və dünyada beş yaşınadək 144 milyon uşaq ərzaq çatışmamazlığı səbəbi ilə əziyyət çəkir.

Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Agentliyi ərzaq təhlükəsizliyinin normativ tənzimlənməsini təmin edir; baytarlıq və fitosanitar sertifikatlarının verilməsi, subyektlərin qeydiyyatı; ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı, qablaşdırılması, saxlanması, habelə daşınması (idxal-ixrac əməliyyatları daxil olmaqla).

2020-ci ilin avqust ayında məhsul idxalı 79,3 milyon dollar, ölkəyə mal ixracatı isə cəmi 74,9 milyon dollar olub. Beləliklə, Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin (DGK) məlumatlarına görə ölkəyə mal idxalı ixracını 40,4 milyon dollar üstələyib.

Əlbəttə, 2020-ci ilin may - dekabr aylarında xarici iqtisadi fəaliyyətə dair məlumatları nəzərə alsaq, Azərbaycanda ümumi ixracat 6,8 milyard dollar, idxal 5,6 milyard dollar təşkil edib və müsbət saldo 2,18 milyard dollara çatır.

Bununla yanaşı, hesabat dövründə Azərbaycan məhsullarının ixracatı 3 milyard 639 milyon dollar və ya 2019- cu ilin məlumatlarına nisbətən 24,9% azalıb (www.stat.gov.az - Dövlət Statistika Komitəsi).

Bununla birlikdə, 2020-ci ilin ilk səkkiz ayının nəticələrindən sonra Azərbaycana idxal 2,691 milyard dollar və ya əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 28,7% azalıb. Eyni zamanda, ölkəyə 1,026 milyard dollarlıq ərzaq məhsulları idxal edilmişdir ki, bu da ötən illə müqayisədə 29,3 milyon dollar və ya 2,9% çoxdur.

Ekologiya Nazirliyindən verilən məlumata görə, qlobal iqlim dəyişikliyi fonunda yağıntının azalması, havanın iqlim normalarından kənarlaşması zərərvericilərin aktivliyinə və yayılma sahələrinin genişlənməsinə kömək edib. Xüsusilə, digər qitələrdən bitki ilə birlikdə gətirilən böcəklər və bakteriyalar yerli flora üçün xüsusi təhlükə yaradır. Nəticədə, yalnız meşələrin deyil, ölkədəki bütün bitki örtüyünün də rifahı və ərzaq təhlükəsizliyi risk altındadır.

Sığortaçı müqavilələr bağlayacaq, sığorta hadisələri ilə bağlı tələbləri qəbul edəcək və sistemə ümumi rəhbərliyi həyata keçirəcəkdir. Şirkətin yaradılmasında qeyri-həyat sığortası (əmlak, məsuliyyət) sahəsində xidmətlər göstərən yeddi şirkət iştirak etmişdir. Kənd təsərrüfatı sığortaçısının təsis şirkətləri vasitəçi agent qismində çıxış edəcəklər.

Birgə Kənd Təsərrüfatı Sığorta Şirkətinin nizamnamə kapitalı 2.187 milyon manatdan yuxarı, hər təsisçinin payı 312.5 min manat olmaqla müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, yeni sığorta şirkəti Azərbaycan Mərkəzi Bankına lisenziya üçün müraciət edəcəkdir.

İdxalı əvəzetmə modeli, ölkənin bəzi xarici istehsal mallarının idxalını məhdudlaşdırmaq, yerli istehsal məhsullarını xarici məhsullara nisbətən üstünlük vermək və milli sənayeləşməni təşviq etmək üçün müxtəlif tədbirlər gördüyünü bildirir. Ölkənin milli istehsaldan asılı olduğunu söyləmək olar. Bu vəziyyətdə ixracat idxalı üstələyir və yerli məhsullarla rəqabəti məhdudlaşdırmaq üçün idxal minimuma endirilir. Bu model əsasən uzun müddət inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardan asılı olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istifadə edilmişdir. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarında idxal payını azaltmaq lazımdır. Bu addım dövlət idxal əvəzetmə siyasətinin ayrılmaz hissəsidir. Bu gün Azərbaycan toyuq və yumurta, tərəvəz və meyvə kimi kənd təsərrüfatı məhsulları ilə 90-100% özünü təmin edir. Lakin bu məhsulların istehsalında xaricdən gətirilən komponentlərin və xammalın payı böyükdür. Bu xüsusilə qablaşdırma üçün doğrudur. Azərbaycanda yüksək keyfiyyətli qablaşdırma istehsal edən bir çox şirkət var.

Hazırda ölkəmizdə heyvandarlığın intensiv inkişafının əsas problemlərindən biri zəif yem bazasıdır. İdxal hesabına yem tədarükünün yaxşılaşdırılması sektorun

gəlirliliyinə böyük təsir göstərir. Məsələn, son vaxtlar quşçuluq sahəsindəki problemlər bunun ən yaxşı nümunəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə heyvan yemi dünya ixracının ən sürətlə inkişaf edən hissələrindən birinə çevrilmişdir. Dünya məhsullarına artan qlobal tələb Azərbaycandan bu sektorun inkişafı üçün daha çevik siyasət yeritməsini tələb edir.

Meyvə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında mühüm rol oynayan məhsullardan biridir. Yaxın gələcəkdə kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı üçün stimulların tətbiqi ilə yanaşı, əsas hədəflərdən biri də məhsul istehsalının artırılması olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ixracatında xüsusi yer tutan fındıq və xurma dünya ortalamasına yaxındır və ya ondan çoxdur.

Şübhəsiz ki, yaxın illərdə kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi vacibdir. Artan məhsuldarlıq ixrac məhsullarımızın rəqabət qabiliyyətini birbaşa təsir edəcəkdir. Bitkiçilik məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması ixrac potensialını artırmaqla yanaşı, kənd təsərrüfatı işçilərinin gəlirlərini də artıracaq və məşğulluq problemlərini həll edəcəkdir.

Azərbaycan həqiqətlərində kənd təsərrüfatı kooperativlərinin səmərəli işləməsi üçün daha üç problemin həlli vacibdir: İkincisi, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialını artırmaq üçün oxşar məhsulların idxalına olan gizli marağı neytrallaşdırmaq lazımdır. . Bunun əsas şərtlərindən biri rəqabət məcəlləsinin erkən qəbul edilməsidir. Nəhayət, fermerlərin maraqlarını təmsil edən və kənd təsərrüfatı sektorunda hökumət qərarlarına təsir etmək qabiliyyətinə malik müxtəlif qrupların yaradılması təşviq edilməlidir. Məsələn, bir çox ölkədə fərdi sahibkarlar, iri torpaq mülkiyyətçiləri, süd, ət, taxıl və meyvə istehsalçıları birlikləri mövcuddur. Hökumət hər il bu təşkilatlarla rəsmi aqrar müqavilələr imzalayır. Sazişdə hökumətin aqrar sektorun problemləri ilə bağlı açıq öhdəlikləri müəyyən edilmişdir. Əgər belə mexanizmlər yoxdursa, kooperativlərin yaradılması ilə bağlı vəziyyət dəyişməyəcəkdir.

Kənd təsərrüfatındakı inkişaf tendensiyasını qorumaq məqsədiylə hökumət bu sahədə subsidiyalar və güzəştli kreditlər siyasəti həyata keçirir. Tədqiqat

institutunda istehsal olunan məhsuldar toxumların dəyərinin 30-40 faizini dövlət ödəyir. Yanacaq fermerlərə 50% endirimlə satılır, gübrə isə qiymətin 50-75 faizinə alınır. Bu subsidiyalar bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Sahibkarlığa Yardım Milli Fondu tərəfindən ayrılan vəsaitin böyük hissəsi kənd təsərrüfatına sərf olunur. Ət, süd və yağ istehsalını artırmaq üçün damazlıq heyvanların gətirilməsi üçün xüsusi bir proqram da mövcuddur. Bu proqram çərçivəsində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi bu günə qədər dövlət hesabına Avropa ölkələrindən 5000-dən çox damazlıq heyvan idxal edilib və bu proses gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Bu məqsədlə dövlət məhsuldar cinsləri olan təsərrüfatların yaradılmasını dəstəkləyir, Fransa, Almaniya və digər Avropa ölkələrindən gətirilən yüksək məhsuldar cinslər istehsalçılara yüzdə 50 endirimlə 3 il müddətinə icarəyə verilir. Bu heyvanlar əsasında genişmiqyaslı qapalı heyvandarlıq komplekslərinin yaradılması dəstəklənir və eyni zamanda dövlət dəstəyi ilə böyük taxıl komplekslərinin yaradılması da prioritetdir. İstehsalçılara keyfiyyətli toxum və gübrə tədarükünü yaxşılaşdırmaq üçün dövlət büdcəsindən subsidiyalar ayrılır (Rəsulova İ. 2016).

Başqa bir fəaliyyət istiqaməti, ölkə başçısının fərmanı ilə yaxın illərdə böyük fermer təsərrüfatları yaratmaq və yemlə təmin etmək üçün 50 iri taxılçılıq təsərrüfatının yaradılmasıdır. Hal-hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı əhalinin əsas kənd təsərrüfatı məhsullarına olan ehtiyacını (bəzi məhsullara əlavə olaraq, bəzi məhsullara çox miqdarda) ödəməyə və mütəxəssislər tərəfindən qidalanma səviyyəsini artırmağa imkan verir.

Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük potensiala malik ölkələrdən biridir və bu sahədə ardıcıl dövlət siyasətinin davam etdirilməsi gələcəkdə 2-3 dəfə artıma nail ola bilər.

III FƏSİL. ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİNİN PRIORİTETLƏRİ

3.1. Ölkədə öz ərzaq məhsullarının formalaşdırılmasının prioritetləri

Ərzaq məhsullarının istehsalında, idxalında və ixracında müşahidə olunan xaos və spontanlıq, prosesin çox yönlü olması və bu problemə kompleks yanaşma bu problemləri həlli üçün qabaqcıl sistem təhlili metodlarından istifadə etməyi tələb edir. Buraya bir sıra pilləli proseslərin həyata keçirilməsini və ya aparılmasını stimullaşdıracaq xüsusi tədbirlər üçün bir mexanizmin inkişafı daxildir. Bu istiqamət kənd təsərrüfatı məhsullarının mövcud şərtlərə uyğun olaraq ixtisaslaşdırılması və paylanmasıdır. Üstəlik, planlaşdırma idarəetmənin ayrılmaz hissəsidir, kənd təsərrüfatının optimal quruluşuna dair tədqiqatlar sosializm dövründə aparılmışdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi nöqtəyi-nəzərindən ehtiyac duyulan məsələlərdən biri də xarici siyasət amilləri nəzərə alınmaqla ölkənin beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya strategiyasının hazırlanmasıdır. Bu çox vacibdir, çünki müasir qloballaşan dünyaya qoşulmayan bir dövlət yoxdur. Bu, bizim dövrümüzdə olduqca vacibdir. Dünyadakı iqtisadi inteqrasiya təcrübəsi bu prosesin inkişaf etmiş ölkələr arasında daha səmərəli olduğunu göstərir. Bu kontekstdə keçmiş SSRİ Azərbaycan üçün xüsusi maraq kəsb etmişdir. MDB çərçivəsində əməkdaşlığın səmərəsizliyinə və mövcud siyasi münasibətlər sistemindəki boşluğa baxmayaraq, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər həyati bir məsələdir (Məmmədov T.N. 2017: s.13).

Ölkədəki ərzaq vəziyyətinin mürəkkəbliyi və idxal məhsullarından asılılığı müəyyən məhsulların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bir sıra tədbirlərin qəbul edilməsini tələb edir. Bu baxımdan əsas istiqamətlərə aşağıdakılar daxildir (Ataşov B.X. 2015: s.336):

- Kənd təsərrüfatı sektorunun davamlı inkişafını stimullaşdırmaq, xammal, habelə əsas ərzaq məhsulları üçün mərkəzi dövlət və regional fondlar yaratmaq, habelə ASK-nı ixracatı təmin edəcək bir səviyyəyə gətirmək;

- Ailə büdcəsindəki ərzaq büdcəsinin 30-35% azalması şərtilə alıcılıq qabiliyyətini gündə 3000-3500 kkal təmin edəcək bir səviyyəyə qaldırmaq;

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı və bu sektorun strukturunun inkişafı səbəbindən qeyri-kafi olan ərzaq məhsulları və xammal idxalı üçün zəruri valyuta ehtiyatlarının yaradılması.

Ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biridir, dövlətçiliyinin qorunması və ərzaq müstəqilliyidir. Respublikanın “Ərzaq təhlükəsizliyi haqqında” Qanunu ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində əsas istiqamətləri müəyyənləşdirir.

2008-2015-ci illər üçün Azərbaycan Respublikası əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair dövlət proqramı 2015-ci ilədək ölkənin əsas kənd təsərrüfatı növləri ilə təmin olunmasını və artıq ərzaq məhsullarının xarici bazarlara çıxarılması məqsədinə çatmasını təmin edir. Prezident İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə bağlı strateji yol xəritəsi ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün institusional potensialın gücləndirilməsini strateji hədəf kimi elan etmişdir və aşağıdakı prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir.

- davamlı ərzaq təhlükəsizliyi və əhalinin ərzaq məhsullarına çıxışı barədə məlumat və monitorinq sisteminin yaradılması;

- əhalinin bütün təbəqələri üçün etibarlı ərzaqlanmanın təmin edilməsi mexanizminin formalaşdırılması;

- dəyər zəncirinin bütün mərhələlərini əhatə edən və risk təhlili yanaşmasına əsaslanan ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin formalaşdırılması.

Tam əminliklə demək olar ki, bu sahədə görülən tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin fəaliyyəti daha da gücləndiriləcəkdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu baxımdan əhali üçün etibarlı ərzaqlanmanın təmin edilməsi mexanizminin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu məsələyə diqqət yetirməyin iki əsas səbəbi var. Birincisi, insanların genefondunun qorunması, ikincisi isə ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq istehsalının və onun bazarının formalaşmasıdır. Gördüyünüz kimi, bu məsələni uğurla həll etmək üçün

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyun 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilmişdir. Buna görə də bu məsələ dövlətimizin təcili tədbirlər siyahısına daxil edilmişdir (Bərxudarov M. 2017: s.40-41).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” 10 fevral 2017-ci il tarixli 1235 nömrəli Fərmanının 5.5-ci bəndini həyata keçirmək üçün “Respublikamızda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi “Azərbaycan 2019-2025-ci illər üçün” proqramı hazırlanmışdır. 2025-ci ilədək Dövlət Proqramının strateji məqsədi əhalinin sağlam və təhlükəsiz qida ilə tam təmin edilməsini təmin etmək, bununla da ərzaq yoluxucu xəstəlikləri, habelə kənd təsərrüfatını və ərzaq təhlükəsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq, məhsulların məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır

(<https://static.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTkvMDQvMjkvcDcyemV4cjU4X0FRVEFfRF92bF90X1Byb3FyYW1fLnBkZiJdXQ?sha=1419296c70909c66>).

2018-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə Respublikanın iqtisadiyyatında əhalinin ərzaq əldə etmək imkanlarını yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra müsbət meyillər müşahidə edilmişdir (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4456>):

- həddindən artıq yoxsulluq səviyyəsinin aradan qaldırılması;
- işsizlik səviyyəsində 8,4%-dən 6,9%-ə qədər azalma; 2018 illə müqayisədə 2019-da işsizlik səviyyəsi 9,2 faizdən 4,8 faizə düşmüşdür;
- ümumi yoxsulluq səviyyəsinin 38%-dən 25,6% -ə endirilməsi; 2018 illə müqayisədə 2019-da yoxsulluq səviyyəsi 44,7 faizdən 4.8 faizə düşmüşdür;
- iqtisadi artım, ildə orta hesabla 4%; 2018 illə müqayisədə 2019-da iqtisadi artım 2,2 faiz artmışdır.

Hazırda adambaşına düşən ev xərcləri ərzaq xərcləri müəyyən edilmiş minimum standartların altındadır. Əhalinin zəif alıcılıq qabiliyyəti əhalinin əksəriyyəti üçün keyfiyyətli ərzaqya kifayət qədər iqtisadi giriş təmin etmir. Uşaqların, gənclərin və qadınların ehtiyacları kifayət qədər nəzərə alınmır.

Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin iqtisadi inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsində vacib istiqamətlərdən biri olmaqla yanaşı, həm də kənd təsərrüfatı istehsalının intensiv inkişafı və ərzaq məhsullarının pulsuz tədarükü imkanlarını özündə birləşdirir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin vacib komponentlərindən biri olmaqla, qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi və siyasi gücünü əks etdirir. Dörd əsas amil ərzaq təhlükəsizliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillərə istehsal gücünün mövcudluğu, istehsal, məhsul keyfiyyəti və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti daxildir. Yerli məhsullar hesabına dövlət ehtiyat fondlarının yaradılması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Buna görə əsas məqsədlə ehtiyat ərzaq fondunun yaradılması və istifadəsi problemlərinə həll yolunun axtarılması yerli istehsalın artırılmasında mühüm rol oynayır.

Tədqiqatlar göstərir ki, daxili istehsalın artırılmasında əsas problemlərdən biri də dövlətin iqtisadi maraqlarını qorumaq və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün daxili bazarı xarici təsirlərdən qorumaqdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması və lazımi səviyyəyə çatdırılması yolu ilə gəlirin artırılması yerli məhsul istehsalının artması ilə sıx bağlıdır. Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinə, iqtisadi maraqlarına və siyasi suverenliyinə mənfi təsir göstərən amillər arasında əsas problemlər ölkə əhalisinin ərzaq təchizatıdır. Beləliklə, ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması əhalinin yaşayış səviyyəsini müəyyən edən əsas göstəricilərdən biridir

(<http://etsim.az/upload/File/documents/02-2017/documents-19-file.pdf>).

Bu baxımdan, dövlətin kənd təsərrüfatı siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalının artması və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması bazar münasibətləri şəraitindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu, ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının müasir tələblərə cavab verən maddi-texniki baza ilə təmin edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bölgələr daxil olmaqla bölgələrdəki torpaqların tərkibi, xüsusiyyətləri, məhsuldarlığı və ixtisaslaşması öyrənilərkən ehtiyatla təminat üçün düzgün həll yolu tapmaq

vacibdir. Bundan əlavə, işçi qüvvəsi də daxil olmaqla əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə ərzaq təhlükəsizliyi mənbələrinin təmin olunmasında vacib amillərdən biridir.

Ölkə əhalisi üçün etibarlı ərzaq ehtiyatının formalaşmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri ölkədə kifayət qədər ərzaq ehtiyatlarının yaradılması ilə yanaşı rəqabətə davamlı istehsalın əldə edilməsidir. Bu baxımdan, bazar münasibətləri şəraitində ölkə əhalisinin adekvat ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət ərzaq ehtiyatlarının formalaşdırılmasının mümkün olan bütün effektiv forma və istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək xüsusilə vacibdir. Daxili ərzaq bazarının yaxşılaşdırılması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ölkə əhalisi üçün etibarlı ərzaq tədarükünün əldə olunması ilə birbaşa bağlıdır. Bazar mexanizminin aqrar sektorda istehsalın artım sürətinə uyğun təşkili bir çox ölkənin təmsalında sübut edilmişdir.

Beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyin iqtisadi baxımdan, həmçinin özündə ərzaq çatışmamazlığından ölkələrə yardım göstərilməsini və öz milli ərzaq təhlükəsizliyi formasının yaradılmasına təşkilati, iqtisadi və texniki yardımlar göstərilməsini əks etdirir. Bu sistemin əsas tərkib elementi olan taxılın yaradılması mümkün olacaq ərzaq çatışmamazlığının aradan qaldırılmasına xidmət etməklə bərabər, həmçinin bazarlarda taxıl məhsullarının sabit saxlanması üçün ən önəmli vasitəni oynayır. Bu baxımdan bazarda qiymətlərin daha da aşağı səviyyəsi ehtiyatların düzgün toplanmasının indikatoru, qiymətlərin yüksək olması ehtiyatlardan istifadənin indikatoru funksiyasını həyata keçirir. Ərzaq təhlükəsizliyin iqtisadi təhlükəsizliyi və tam ərzaqlanmanı xarakterizə edən məsələlər aşağıdakı aspektdə təsnifləşdirilir (Kamal R. 2020).

Bu istiqamətdə inkişafa rəhbərlik edən əsas beynəlxalq təşkilat FAO-dur (Food and Agriculture Organization of the United Nations - BMT-nin nəzdində Ərzaq və Kənd təsərrüfatı təşkilatı). Bu təşkilat çərçivəsində dünyada ərzaq ehtiyatlarının dinamikası ilə bağlı dövrü zirvələr keçirilir, dünya taxıl bazarının sabitliyi ilə bağlı proqnozlar verilir. O vaxtdan bəri bir sıra beynəlxalq təşkilatlar yaradıldı (hazırda bunlar 35-dir).

Ərzaq tədarükü strategiyasının seçimi ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti və iqtisadi imkanları nəzərə alınmaqla ölkənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Ərzaq təhlükəsizliyi üçün vahid meyarlar yoxdur. Ölkədəki ərzaq təhlükəsizliyi vəziyyətinin bütün göstəricilərinin tam təhlili və ən optimallarının seçilməsi, bunlara əsaslanaraq yenilərinin inkişafı ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasının hazırlanmasında əsas vəzifədir (Quliyev E. 2020: s.143).

Bundan əlavə, ərzaq təhlükəsizliyini qiymətləndirmə üsulu və metodları ilə bağlı fikir birliyi yoxdur. Ərzaq təhlükəsizliyinə tez-tez aqrosənaye kompleksinin davamlı inkişafı kimi baxılır, bəzən ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsi əldə olunan yüksək məhsuldarlığa görə ərzaq məhsulları ilə səviyyəsinə əsasən müəyyən edilir.

Fikrimizcə, Azərbaycanın ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsullarının istehsalında böyük potensialı var. Üzvi kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq bazarlar sistemindəki bazar payındakı dinamik böyümə tendensiyası bu məhsulların Azərbaycanda ixrac potensialının artırılması üçün əlverişli şərt ola bilər. Bu baxımdan ölkəmizdə üzvi ərzaq istehsalı yeni bir sənaye klasterinin formalaşmasını tələb edir. Buna görə də bu istiqamətdə ciddi bir elmi təhlil aparmaq, təhlükəsizlik üçün təklif olunan yeni nəzəri bazara əsaslanan proqnoz modelləri yaratmaq və yeni tədqiqatların nəticələrinə əsasən xüsusi bir dövlət proqramı qəbul etmək lazımdır. Çünki dövlətimizin ciddi, sistemli, hərtərəfli və ardıcıl dəstəyi olmadan bu hədəfə çatmaq mümkün deyil.

3.2. Kənd təsərrüfatı məhsulu, xammal və ərzağın keyfiyyət və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətləri

Ərzaq təhlükəsizliyi, əhalinin müvafiq mənbələr, potensial və zəmanətlərlə təmin olunduğu və xarici və daxili şəraitdən asılı olmayaraq dövlət ərzaq ehtiyatlarını azaltmadan təmin etdiyi, o cümlədən aqrar-sənaye kompleksinin bir vəziyyətidir. Ərzaq təhlükəsizliyi, qəbul olunmuş fizioloji standartlara uyğun olaraq əhalinin bütün təbəqələrini ərzaq ilə təmin edən yaxşı işləyən bir sistemdir. Söhbət əhalinin ehtiyaclarını öz istehsalımız hesabına təmin etmək və istehsalı üçün daxili şərtləri olmayan məhsullar üçün lazımi idxalın səmərəliləşdirilməsindən gedir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi cəmiyyətdə davamlı sosial iqlimə kömək edir. Bölgələrdə lazımi ehtiyat və ehtiyatların olmadığı təqdirdə, əhalinin narazılığı yarana bilər ki, bu da ərzaq problemini ölkənin milli təhlükəsizliyini təmin edən ən vacib struktur element kimi qəbul etməyə imkan verir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı bütün aqrar-sənaye kompleksinin - bitki və heyvanların böyüməsindən tutmuş istehsal vasitələri ilə təmin olunmasına və son məhsulun satılmasına qədər təşkil olunmasına əsaslanır. Bunlar böyük sektorlararası və əslində milli problemləri əhatə edən əmək ehtiyatları, xammal, material və s. problemlərdir.

Ərzaq təhlükəsizliyi, təbii ehtiyatlarla təmin olunduğunu nəzərə alaraq, milli suverenliyin qorunmasında əsas element kimi əsas ərzaq məhsulları ilə maksimum özünü təmin olunmasına əsaslanır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmi əhalinin əsas ərzaq məhsulları ilə təminatının itirilməsinə səbəb olan təhdidlərin qarşısını almaq üçün sosial-iqtisadi və institusional-hüquqi normalar sistemini əhatə edir.

Sistem ərzaq istehsalının və idxalının, həmçinin adambaşına düşən istehlakın mövcudluğu nəzərə alınmaqla daima izlənilməsinə təmin edir. Eyni zamanda, adambaşına düşən ərzaq istehlakının icazə verilən maksimum dəyərləri inkişaf etdirilir ki, bu da azalma cəmiyyətin stabilizasiyasına səbəb ola bilər. Kompleks monitoring ərzaq təhlükəsizliyi və ərzaq müstəqilliyi üçün xarici və daxili

təhdidləri müəyyənləşdirməyə və qarşısını almağın əsas yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Mütəxəssislər dünya ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətini dünya taxıl ehtiyatlarının həcminə və adambaşına düşən istehsalına görə təyin edirlər. İki aylıq dövr ərzində ümumi istehlakın% 17-nə bərabər olan bir keçid marjası təhlükəsiz hesab olunur. 17% -dən aşağı bir səviyyə dünya taxıl qiymətlərinin artmasına səbəb olur. Əhalinin ərzaq ilə təminatı aşağıdakılar tərəfindən həyata keçirilir:

1) meliorasiya, mexanizasiya, biotexnologiya, inteqrasiya və kooperasiya, xammalın itkilərini azaltmaq üçün kompleks işləmə və s. Kimi intensivləşdirici amillərdən istifadə edərək yerli istehsalın inkişafı;

2) yerli istehsalçıları dəstəkləməyimizə imkan verən hazır məhsul idxalına dair kvotalar.

Ərzaq probleminə diqqətin artması təkcə həyata ehtiyac deyil, həm də dünyada formalaşmaqda olan qlobal iqlim və sosial dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Bu arada, iqlim faktoru - quraqlıq (quru ssenari) və yağışın çox olması kənd təsərrüfatı bitkilərinin ümumi məhsulunun dəyərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Hər cür həddindən artıq şəraitdə əhalinin ərzaq, ehtiyat və ixrac potensialına olan tələbatını ödəyəcək qədər miqdarda suvarılan və qurudulmuş əraziyə sahib olmalıdır. 2010-cu ilin yanvarında ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində dövlət iqtisadi siyasətinin məqsədlərini, vəzifələrini və əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən Ərzaq Təhlükəsizliyi təsdiqlədi.

Ərzaq təhlükəsizliyi göstəriciləri və onların qiymətləndirilməsi meyarları, mümkün risklər və təhdidlər, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində dövlət iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətləri, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmləri və mənbələri müəyyən edilmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyi orta müddətli dövrdə ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biridir. 2020-ci ilədək Milli Təhlükəsizlik Strategiyasının müddəalarına uyğun olaraq, dövlətin uzunmüddətli milli maraqları, digər tərəfdən, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, dünya gücünə çevrilməsində,

fəaliyyətləri strateji sabitliyi və qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlıqları qorumağa yönəldilmişdir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin strateji məqsədi ölkə əhalisini təhlükəsiz kənd təsərrüfatı məhsulları, balıq və su bioloji mənbələrindən və ərzaq məhsulları ilə təmin etməkdir. Nailiyyətinin təminatı yerli istehsalın sabitliyi, həmçinin lazımı ehtiyat və ehtiyatların mövcudluğudur.

Xarici və daxili şəraitdəki dəyişikliklərdən asılı olmayaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas vəzifələri bunlardır:

- ərzaq təhlükəsizliyinə daxili və xarici təhdidlərin vaxtında proqnozlaşdırılması, müəyyənləşdirilməsi və qarşısının alınması, vətəndaşların ərzaq ilə təmin olunmasına sistemin daim hazır olması səbəbindən mənfi nəticələrinin minimuma endirilməsi, strateji ərzaq ehtiyatlarının formalaşdırılması;

- ölkənin ərzaq müstəqilliyini təmin etmək üçün kifayət qədər yerli ərzaq və xammal istehsalının davamlı inkişafı;

- ölkənin hər bir vətəndaşı üçün təhlükəsiz və ərzaq məhsullarının fiziki və iqtisadi cəhətdən əlçatanlığının aktiv və sağlam həyat tərzini üçün zəruri olan ərzaq istehlakı üçün müəyyən edilmiş rəasional standartlara cavab verən həcmdə və çeşiddə təmin edilməsi;

- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Ərzaq Təhlükəsizliyi Doktrinasının həyata keçirilməsinə dair Fəaliyyət Planının digər və bəlkə də ən vacib məqamı Dövlət Proqramının tənzimlənməsidir. Bu, dövlətin kənd təsərrüfatı siyasətinə yeni yanaşmaların hazırlanmasını tələb edir.

Strategiya müəyyən dərəcədə yerli kənd təsərrüfatı iqtisadçılarının ölkənin aqrar-sənaye kompleksinin əsas inkişaf istiqamətləri ilə bağlı konsensusunu təmsil edir və aqrar-sənaye kompleksinin modernləşdirilməsini və yenilikçi inkişafını, müddələrin həyata keçirilməsini təmin edir. Strategiya, iqtisadi mexanizm elementlərini yaxşılaşdırmaq üçün bir-biri ilə əlaqəli bütün tədbirləri təklif edir: qiymət, borc vermə, birbaşa dövlət subsidiyaları, sığorta, vergi, gömrük və tarif

tənzimlənməsi sahələrində iqtisadi qurumların təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər verilir.

Tərəvəz, meyvə və giləmeyvə bazarında yerli məhsulların payı baxımından ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi doktrinasında hədd dəyərləri müəyyən edilmiş məhsullar siyahısına daxil edilməməsinə baxmayaraq, sağlam ərzaqlanma üçün əhəmiyyəti əhalinin və istehsalın artırılması ehtiyacı azalmır.

Ümumiyyətlə heyvandarlığın inkişafı üçün tərəvəz yemi protein problemini həll etmək lazımdır. Bu səbəbdən bu tip kənd təsərrüfatı məhsulları üçün, müvafiq proqramlar çərçivəsində, ünvanlı dövlət dəstəyi tələb olunur.

Digər maliyyə dəstəyi, kənd təsərrüfatı məhsulları və ehtiyatları qiymətlərindəki mövcud bərabərsizlik kontekstində maddi-texniki mənbələrin əldə edilməsinə dəstək olmalıdır. Bu maşın və avadanlıqlar, mineral gübrələr, bitki qoruma məhsulları və digərləri üçün tətbiq olunur.

Strategiya bütün sahələrdə əməkdaşlığın inkişafını kənd təsərrüfatı siyasətinin prioritet vəzifələrindən biri kimi, lakin satış, tədarük və kredit fəaliyyətlərində, istehsal xidmətləri sahəsində ən intensiv şəkildə həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

Ancaq xarici ölkələrin təcrübəsindən (və mahiyyət etibarilə daxili təcrübəmizdən) istifadə etməkdən danışırsınızsa, bu, ilk növbədə, əməkdaşlığın inkişafı baxımından edilməlidir. Süd istehsalı sahəsindən yalnız bir nümunə: Almaniyada kooperativlər vasitəsilə süd satışının payı 63%, Danimarkada 96%, İsveçdə 100%.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə, Strategiya, dünyada artan qıtlıq təhdidlərinin səbəb olduğu dəyişən bir vəziyyətdə ölkənin Ərzaq Təhlükəsizliyi Doktrinasının müddəalarını həyata keçirmək üçün yeni vəzifələr qoyur.

Bu baxımdan, Strategiya xarici ticarətin aqrar-ərzaq segmentində ixrac-idxal əməliyyatlarında balans kəsirinin azaldılması ilə məqsədyönlü şəkildə azaldılmasını təmin edir.

Strateji hədəf olaraq, xarici ticarətin aqrar ərzaq segmentindəki idxal və ixrac arasındakı mənfi tarazlığın iki dəfə azaldılması və sonradan bütün məhsulların məcmusu üçün onların balansına daxil edilməsi lazımdır.

Bununla birlikdə, ölkədə əlçatan nəqliyyat əlaqələri sayəsində əlçatan bir iqtisadi məkan inkişaf edərsə, hər bir quruluşunda aqrosənaye kompleksinin inkişafı mümkün olacaqdır. Enerji daşıyıcılarında bahalaşma, elektrik enerjisi, daşınan malların bahalaşması səbəbindən vahid iqtisadi məkana mane olan əsas amildir.

Təklif olunan təşkilati və iqtisadi mexanizmə əsaslanaraq və makroiqtisadi proqnozlara və kənd təsərrüfatının hazırkı vəziyyətinə əsaslanaraq, Strateji inkişaf üçün iki ehtimal ssenarisini müəyyənləşdirdi:

- birincisi, mövcud iqtisadi mexanizmlərin qorunmasını, dövlət dəstəyinin həcmi, investisiya imkanlarını və buna görə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun nisbətən aşağı artım sürətini nəzərdə tutan ətalətdir;

- ikincisi, Ərzaq Təhlükəsizliyi ilə müəyyən edilmiş hədəflərə çatmağa və ya maksimum dərəcədə yaxınlaşmağa yönəlmiş modernləşdirmə və yenilikçi inkişafa keçid.

Aqrar-sənaye kompleksinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kontekstində inkişafı dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin prioritetlərindən biri hesab olunur. Mövcud tənzimləyici qanunvericilik bazası bu problemin hərtərəfli həllini böyük ölçüdə əks etdirir.

Eyni zamanda, dünya iqtisadiyyatındakı vəziyyətin çox ziddiyyətli proseslərlə xarakterizə olunduğu bir dövrə təsadüf etdiyini qeyd etmək lazımdır. Bu, bir tərəfdən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ərzaq istehlakında artım, digər tərəfdə istehsalın və əhalinin gəlirlərinin azalmasına səbəb olan iqtisadi və maliyyə böhranıdır.

Ölkənin ərzaq müstəqilliyini təmin etmək iki yolla əldə edilə bilər. İlk yol ərzaq ilə özünü təmin etməklə əlaqələndirilir. Buna misal olaraq, daxili bazarlarını hər cür şəkildə ərzaq idxalından qoruyan və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını stimullaşdıran və bununla da ərzaq müstəqilliyini qorumaq siyasətini həyata keçirən ABŞ və Çinin təcrübəsidir. Ərzaq müstəqilliyini təmin etməyin ikinci yolu öz ərzaq istehsalımızın imkanlarının istifadəsini və çatışmayan miqdarda ərzaqın idxal ehtiyatlarını birləşdirməkdir.

Məsələn, İngiltərəyə ərzaq ona iqtisadi cəhətdən asılı olan keçmiş müstəmləkə ölkələrindən verilir. Bu yanaşma çay, qəhvə, bitki yağı və s. Kimi təbii və iqlim şəraiti səbəbindən ölkə ərazisində istehsalı mümkün olmayan məhsulları təmin etmək üçün istifadə edilə bilər.

Onu da qeyd edək ki, ÜTT-yə daxil olduğu dövrdə, bir tərəfdən xarici iqtisadi əlaqələr obyektiv şəkildə böyüyür və bu, xarici istehsalçılardan kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına kömək edir. Yalnız bu amilləri nəzərə almaq dünya iqtisadiyyatının iqtisadi strukturlarında etibarlı və müstəqil bir tərəfdaş olmasına imkan verəcəkdir.

MDB ölkələri ilə xarici ticarət siyasətinin aparılmasına gəlincə, gələcəkdə MDB ölkələrinin ortaq kənd təsərrüfatı bazarının formalaşdırılması çox vacibdir. Bunun səbəbi təbii və iqlim şəraitinin fərqlənməsi, kənd təsərrüfatı istehsalının üstünlük təşkil edən ixtisaslaşmasıdır.

“Ümumi bazarda, sanitariya və baytarlıq qaydalarının tələbləri xaricində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının sərbəst hərəkəti üçün daxili maneələrin aradan qaldırılacağı vahid bir iqtisadi məkan olardı. Ümumi kənd təsərrüfatı bazarı, gömrük məkanının, vahid gömrük sisteminin birliyini nəzərdə tutur. MDB ölkələri üçün ümumi bazarın formalaşması bütün iştirakçıları üçün daha yüksək səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyi yaradacaqdır”.

Effektiv kənd təsərrüfatına sahib ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yüksək səviyyəli elmi, texnoloji və xidmət təminatı şəraitində belə sənayenin fəal dövlət dəstəyi tələb olunur. Dövlət dəstəyinə ehtiyac həm də kənd yerlərinin sosial və demoqrafik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu yanaşma, istehsalın azalmasının ərzaq idxalının genişlənməsinə, idxalatçıların dempinq siyasətinə səbəb olduğu kənd təsərrüfatına xüsusilə ağır təsir göstərdi və bu da ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyi üçün ciddi bir təhlükədir. Dövlətin fəal rolunun, ilk növbədə, cəmiyyət üçün strateji baxımdan vacib problemlərin, o cümlədən ərzaq problemlərinin onsuz həll oluna bilməyəcəyi yerlərdə olduğu artıq qəbul edilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın əkinçilik sektoru ən çox tənzimlənir”.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində mühüm istiqamət ölkənin ərzaq sənayesinin dövlət tənzimlənməsi üçün hərtərəfli hədəf proqramlarının hazırlanması və qəbul edilməsidir. Aqro-sənaye istehsalının davamlı dövlət planlaşdırılmasının rədd edilməsi kontekstində onun dövlət tənzimlənməsi üçün ən təsirli vasitə həm istehsalın özünü, həm də ərzaq sənayesinin digər sahələrini əhatə edən kompleks hədəf proqramları və istehsal münasibətlərinin müxtəlif aspektləridir.

Bu istiqamətin əsas vəzifələri kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalın və ərzaqların daxili bazarda payını artırmaq, kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq məhsullarının mövsümi dəyişmələrini düzəltmək, habelə ixracının artmasına şərait yaratmaqdır. Bazar tənzimlənməsi mexanizmində kənd təsərrüfatı xammalı və ərzaq qiymətləri mühüm rol oynayır: bir tərəfdən təklifin artımını stimullaşdırır, digər tərəfdən əhalinin səmərəli tələbatına təsir göstərir və ərzaq məhsullarını daha çox edir.

Aqrar sahədə qiymət siyasəti məsələsində problemlə məqam kənd təsərrüfatı məhsulları ilə müxtəlif sahələrdə yaradılan məhsullar arasında qiymət fərqinin mövcudluğudur.

Bu, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün lazımi gəlirliliyi və əhali üçün heyvandarlıq məhsullarının mövcudluğunu təmin edəcək ərzaq qiymətlərinin müəyyən bir dövlət konsepsiyasının hazırlanaraq həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Belə bir konsepsiya ərzaq üçün marjinal bazar qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsini, federal və regional fondlardan alınan xammal üçün zəmanətli qiymətləri, artıq kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tərəfindən əlavə satın alınmasını əhatə etməlidir.

Ərzaq təhlükəsizliyi problemlərini həll etmək üçün, milli aqrar və ərzaq sektorunun inkişafına dövlət dəstəyi və stimullaşdırılması ilə yanaşı, ərzaqın mövcudluğunu və keyfiyyətini artırmaq üçün mexanizmləri inkişaf etdirmək və qanunvericiliklə birləşdirmək lazımdır. Əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması vəzifələri barədə, o cümlədən:

- ərzaq bazarı infrastrukturunun inkişafı və kənd təsərrüfatı və ərzaq sektorunun bütün istehsalçıları üçün əlçatanlığının artırılması;
- bölgələrarası ticarət maneələrinin yaradılmasının qarşısının alınması;
- ünvanlı ərzaq yardım sistemi sisteminin inkişafı;
- standartların hazırlanması şöbələrini onların yerinə yetirilməsinə cavabdeh olan şöbələrlə birləşdirərək ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə nəzarət edən vahid dövlət orqanı yaratmaq məqsədi ilə mövcud normativ hüquqi aktlara dəyişiklik və əlavələr.

Bu müddələrin həyata keçirilməsi milli təhlükəsizliyin vacib bir hissəsi kimi ərzaq təhlükəsizliyini təmin edəcək, ölkə iqtisadiyyatı üçün ortaya çıxacaq təhlükə və riskləri proqnozlaşdıracaq və qarşısını alacaq, sabitliyini artıracaq, aqrar sənaye və balıqçılıq komplekslərinin dinamik inkişafı üçün şərait yaradacaq və əhalinin rifah halını yaxşılaşdıracaqdır.

Ərzaq probleminin həlli dövlətin vəzifəsidir. Müasir şəraitdə, bir aqrar siyasət hazırlayarkən dövlət, ən azı, həyati məhsulların zəmanətli öz istehsalı səviyyəsinə diqqət yetirməlidir.

Bu məqsədlər üçün ölkə əhalisi üçün kifayət qədər miqdarda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını təmin etmək üçün hüquqi, iqtisadi, sosial, elmi, texniki və digər tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi lazımdır.

3.3. Azərbaycanın ərzaq müstəqilliyinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri

Ərzaq təhlükəsizliyi, dövlətin xarici və daxili təhdidlərdən asılı olmayaraq, əhalini qəbul edilmiş standartlara cavab verən həcmdə, keyfiyyətdə və çeşiddə ərzaq ilə təmin etmə qabiliyyəti və potensialıdır.

Əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması problemi tarixən dünyanın bütün dövlətlərinin aqrar siyasətində mühüm yer tutmuşdur. Bu problemin həlli müstəqil Azərbaycan üçün də çox vacibdir. Ölkəmizdə kifayət qədər həcmdə olmasa da, bütün növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunur. Hal-hazırda daxili istehsal sayəsində əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının növləri bunlardır: çörək və çörək məhsulları üçün - 55%, ət və ət məhsulları - 64%, süd və süd məhsulları - 81%, yumurta - 87%, balıq və balıq məhsulları - 85%, bitki yağı - 33%, kartof - 87%, tərəvəz və bostan məhsulları - 96%, meyvə və tərəvəz - 66%.

Ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə təchizatının iki yolla həyata keçirilməsi mümkündür: yerli kənd təsərrüfatı və ərzaq idxalı hesabına. Eyni zamanda, ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq məqsədi ilə yanaşı, yerli istehsalçını dəstəkləmək üçün strateji bir hədəfin də olduğu və bu səbəbdən respublikanın özünün regional iqtisadiyyatına böyük diqqət göstərilməli olduğu nəzərə alınmalıdır.

Dünya təcrübəsi taxıl istehsalının ət, süd, yumurta və digər heyvandarlıq məhsullarının istehsal həcmının artırılması üçün əsas rolunu oynadığını çoxdan sübut etmişdir. Bu baxımdan taxılçılıq Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında ən yüksək prioritetdir.

Respublikamızda yüksək göstəricilər əldə etmiş və bazar rəqabəti üçün əlverişli şərait formalaşdıqca onların sayı artmaqda olan fermerlər var və lazımı maddi-texniki bazanın yaradılması imkanları genişlənir. Toxum taxılının istehsalı ilə məşğul olan fermerlərə xüsusi maliyyə və kredit imtiyazları, məhsullarının yüksək qiymətə satılması üçün dövlət zəmanəti və fəaliyyətlərini stimullaşdırmaq üçün digər tədbirlər verilməlidir.

Yerli istehsalın inkişafı ilə ərzaq təhlükəsizliyi problemi tam həll edilə bilməz. Buna baxmayaraq, bu gün Azərbaycanın aqrar siyasətinin prioritet

istiqlaməti kənd təsərrüfatı məhsullarının stimullaşdırılması yolu ilə daxili istehsalının artırılması, həmçinin müəyyən növ ərzaq məhsullarının ixracıdır. İstehsalın inkişafı getdikcə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, ərzaq emalı, emal sənayesi və xidmətlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini tənzimləyən bazar tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Ərzaq bazarının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar görülən tədbirlər, bir qayda olaraq, iqtisadi təşviq və istehsalçıların sosial müdafiəsi və s. Bu vəziyyətdə əsas məqsəd, bazarda tələb və təklif arasında iqtisadi tarazlığı, o cümlədən qiymət faktorları vasitəsilə təmin etməkdir.

Ölkədə sərbəst qiymətlərin istifadəsi, prinsipcə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maraqlarına xidmət etmək idi. Bununla birlikdə, bazarda mövcud qiymətlərin tənzimlənməsi təcrübəsi, xüsusilə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının qiymətlərindəki uçurumla əlaqəli olaraq bu maraqlara ciddi ziyan vurur. Müasir kənd təsərrüfatı bazarının tələblərinə cavab verən bir iqtisadi mexanizmin formalaşması üçün iqtisadiyyatın bütün sahələrində bazar qiymətlərinə üstünlük vermək lazımdır.

Hər hansı bir dövlətin vəzifəsi, hər kəsin kifayət qədər ərzaq və aclıqdan azad olma hüququna uyğun olaraq təhlükəsiz və ərzaqlı ərzaq əldə etmək hüququnu təmin etməkdir. Azərbaycanı dünya ərzaq bazarında baş verən mənfi proseslərin Azərbaycana təsirindən qorumaq üçün Prezident İlham Əliyev ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair 2008-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramını təsdiqlədi.

Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün özəl sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün tədbirlər görülür. Bununla birlikdə, qanunların icrasına daim nəzarət etmək lazımdır, ərzaq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan sektorlarda gözlənilən nəticələrə nail olmaq üçün büdcə ayırmaları dəqiqləşdirilməli, müvəqqəti vergi güzəştləri edilməli, kredit almağa kömək edilməlidir. İdxal rəqabətindən ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı və marketinqi, ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həlli üçün bir sistem yaradılmalıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi, ərzaq məhsullarının istehsalı və dövriyyəsində dövlət də daxil olmaqla məqsədyönlü idarəetmə təsirinə ehtiyac yaradır. Tənzimləmə mövzusu respublikanın ərzaq kompleksində yaranan iqtisadi münasibətlər olmalıdır. Ərzaq istehsal prosesinin texnoloji birliyinə görə ayrılmaz bir sistemdir və tənzimlənməsinə sistematik bir yanaşma tələb edir.

Lakin bazar münasibətlərinə keçid ilə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması səbəbindən istehlakın səviyyəsi və quruluşu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. İstehlak ət və süd məhsulları, balıq və balıq məhsulları, bitki yağı üçün elm tərəfindən tövsiyə olunan normalarla müqayisədə xüsusilə kəskin azaldı. Ölkənin orta sakininin pəhrizi əsasən çörək məhsulları və kartofdan ibarətdir. Qeyri-qənaətbəxş bəslənmə (protein-enerji çatışmazlığı, keyfiyyətsiz, saxtalaşdırılmış və insan sağlamlığı üçün zərərli məhsulların istehlakı) əhalisinin sağlamlıq göstəricilərinin pisləşməsinə təsir göstərə bilmədi: orta ömür azalır, xəstələnmə və ölüm artımı.

Dövlət məhsullarının tənzimlənməsi, o cümlədən ərzaq məhsullarının keyfiyyəti birbaşa və dolaylı üsullarla həyata keçirilə bilər. Məhsulun keyfiyyətinin birbaşa tənzimləyicilərinə bazar subyektlərinə birbaşa təsir metodları daxildir. Bu, onların iqtisadi davranışlarının qanunvericilik, inhisar əleyhinə siyasət, standartlaşdırma, məcburi sertifikatlaşdırma, müəssisələrə dövlət dəstəyi (subsidiyalar, subvensiyalar), qiymət hədləri, lisenziyalaşdırma (müəssisələrin istehsalata qəbulu), məhsulların keyfiyyətinə dövlət nəzarəti və nəzarəti məhsulların alınması üçün sifarişlər və digər metodlardır.

Dolaylı tənzimləmə metodlarına təşviq və həvəsləndirmə sistemi vasitəsi ilə dolaylı iqtisadi təsir metodları daxildir: güzəştli vergi, çevik amortizasiya siyasəti, güzəştli borc vermə, qiymət, investisiya və gömrük siyasəti, keyfiyyət sistemlərinin tətbiqi üçün təşviq rejimləri, elmi və texniki tərəqqi nailiyyətləri, dövlət keyfiyyət mükafatları və s. məhsul keyfiyyət tənzimləyicilərinə aşağıdakılar daxildir: müqavilə ilə keyfiyyət nəzarəti, çeşid proqramları, məhsulların və keyfiyyət sistemlərinin könüllü sertifikatı, mübadilə sertifikatı, fabrik

standartlaşdırması, mütəşəkkil istehlakçı hərəkəti. Bazar iqtisadiyyatının ümumi quruluşu bazarın və dolayı dövlət tənzimləmə üsullarının üstünlük təşkil etməsidir.

Beləliklə, məhsul hələ bazara çıxmadığı bazarqabağı mərhələdə ərzaqın keyfiyyəti və təhlükəsizliyini təmin edən təsirli mexanizmlərdən biri müəssisələrin lazımi təmin etmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə əsasən istehsalata qəbul edilməsidir. İstehsal prosesində məhsulların keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dövlət nəzarəti və nəzarəti mexanizmi işləyir. Digər tərəfdən, məhsulun yaradılması mərhələsində müəssisələrdə keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, eləcə də istehsalın sertifikatlaşdırılması ərzaqın keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin olunmasında böyük rol oynayır. Hazır məhsulun hələ satışa çıxmadığı mərhələdə məcburi məhsul sertifikatı ilə uyğunluğu qiymətləndirmək və təsdiqləmək üçün bir mexanizm mövcuddur. Bazar inkişaf etdikcə daha bir addım həm məhsulun özü, həm də istehsal və keyfiyyət sistemlərinin könüllü sertifikatının inkişafı olmalıdır.

Ərzaq məhsullarının daşınması, saxlanması və satışı prosesinin bazar mərhələsində məhsulların keyfiyyətini təmin edən mexanizmlər fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması, dövlət nəzarəti və nəzarəti, keyfiyyət sistemlərinin tətbiqi və sertifikatlaşdırılması yolu ilə bazarda xidmətə girişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bazarda istehlakçıları keyfiyyətsiz və təhlükəli mallardan qorumaq üçün dövlət nəzarəti və nəzarəti mexanizminə mühüm rol verilir. Yerli (regional) və ictimai nəzarət eyni məqsədlərə xidmət etməlidir.

Dövlət və yerli hakimiyyət orqanları məhsul keyfiyyətinin dövlət tənzimləyicilərinin bütün arsenalından istifadə edərək keyfiyyət sahəsində dövlət və regional siyasəti formalaşdırırlar. Bu siyasətin aspektlərindən biri də keyfiyyət sistemlərini beynəlxalq standartlar səviyyəsində tətbiq edən müəssisələrə müasir keyfiyyət idarəetmə metodları üzrə təlimlərin təşkili, yüksək keyfiyyətli məhsulların çap və televiziya ilə təmin edilməsində müsbət təcrübənin təşviqi, mükafatlandırılması yolu ilə dəstək vermək olmalıdır. Ancaq təhlillərdən görüldüyü kimi, hazırda dövlət və böyük əksəriyyətdə regional keyfiyyət siyasəti həqiqətən inkişaf etdirilmir və tətbiq olunmur.

Aydındır ki, keyfiyyət problemi həm konkret bir əmtəə istehsalçısı səviyyəsində, həm də dövlət orqanları səviyyəsində, qanunvericilik səviyyəsində və s.-də həll olunan mürəkkəb, çoxşaxəli, idarələrarasıdır. Bu yazıda ərzaqın keyfiyyəti və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı bütün məsələlər üzərində ətraflı dayanmaq mümkün deyil. Buna görə əsas fikirləri qeyd edirik.

Məhsulların keyfiyyəti və təhlükəsizliyinin əsasən normativ sənədlər, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sistemlərinin səviyyəsi ilə müəyyən edildiyi vurğulanmalıdır. İnsan sağlamlığı üçün ərzaq təhlükəsizliyinin əsas zəmanəti qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq sertifikatlaşdırılması və standartlaşdırılmasıdır.

Bu baxımdan mövcud dövlət standartları fondunu yeniləmək və yenilənməsini gücləndirmək lazımdır. Bu, xammal vahidindən alınan ərzaq məhsullarının istehsalını və keyfiyyətini artıracaq, eyni zamanda kənd istehsalçılarının ərzaq və emal sənayesinin maraqlarını nəzərə almaları üçün şərait yaradacaqdır.

Tullantıların istifadəsi üçün normativ bazanın və ikinci dərəcəli mənbələr üçün standartların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, bu da onların toplanmasını və istifadəsini artıracaq, kənd təsərrüfatı xammalı vahidindən faydalı elementlərin və hazır məhsulların məhsulunu artıracaqdır.

Təhlükəsizlik baxımından ərzaq məhsullarının keyfiyyəti kənd təsərrüfatı istehsalı mərhələsində qoyulur və ilk növbədə hər bir bölgədəki ekoloji vəziyyətdən asılıdır. Hal hazırda aparılan sertifikatlaşdırma torpaq, su, xammal, gübrələrin spesifikasiyası üçün bir sistemin ilkin tətbiqini nəzərdə tutmur. Deyilənlərdən belə çıxır ki, görünür, məsləhət deyil, məcburi olan elmi və texniki sənədlərin hazırlanması lazımdır.

Keyfiyyət probleminin aspektlərindən biri həm xammal, həm də son məhsullar üçün qiymət tənzimlənməsi məsələsidir, çünki mövcud qiymətlər müəssisələrin məhsulların keyfiyyətini artırmaqda kifayət qədər maraqlandırmadığından, əksər hallarda kənd təsərrüfatı məhsullarının orta satış qiyməti bundan aşağı olur. Dövlət qiymət tənzimləmə formaları aşağıdakılar ola bilər:

- sektorlararası qiymət bərabərliyinin təmin edilməsi; xarici bazarda qiymət və rüsumların tənzimlənməsi;
- dövlət sifarişinin və bunun üçün qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi;
- zəmanətli, baza, girov və digər növ qiymətlərin təyin edilməsi və təsdiqi;
- gəlir və bu səbəbdən ticarət də daxil olmaqla bütün istehsal mərhələləri üçün qiymətlərin nisbəti;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının (xammal) istifadəsinin yaxşılaşdırılmasının stimullaşdırılması;
- minimum ərzaq səbətindəki bəzi vacib ərzaqların pərakəndə satış qiymətləri üzərində birbaşa nəzarət.

Fikrimizcə, hər bir kənd təsərrüfatı xammalı növü üçün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, emal müəssisələri və ticarət birlikləri arasındakı qiymət sazişləri proseduruna əsasən bazar qiymətini müəyyənləşdirmək üçün öz sistemini formalaşdırmaq lazımdır. Emal üçün tədarük olunan kənd təsərrüfatı xammalının keyfiyyətində artımı stimullaşdırmaq üçün diferensial alış qiymətlərini tətbiq etmək lazımdır.

Fərdi məhsulların qiymətində ciddi çatışmazlıqların qaldığını qeyd etmək lazımdır. Məsələn, mal-qaranın qiymətləri heyvandarlığın köklüyündən asılı olaraq fərqləndirilsə də, cavan və yaşlı heyvanlar üçün bərabər səviyyəsi (eyni köklük daxilində) daha keyfiyyətli cavan mal əti üçün stimullaşdırıcı qiymət rolunu azaldır. Digər kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətində bir çox çatışmazlıqlar var ki, bu da bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları üçün yeni standartların tətbiq edilməsini və mövcud standartların təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Texnologiyaların ekspertizası, texniki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və ərzaq məhsullarının sertifikatlaşdırılması və lisenziyalaşdırılması lazımdır. Ancaq məhsulların nəhəng bir zavodda və ya kiçik bir müəssisədə istehsal olunmasından asılı olmayaraq, sadalanan problemləri həll etməklə ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə zəmanət vermək və bununla da istehlakçının hüquqlarını qorumaq mümkündür.

Keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırılmasını stimullaşdırmaq üçün məhsulların tədarükü üçün dövlət sifarişləri verilərkən müəssisələrdə sertifikatlaşdırılmış keyfiyyət sistemlərinin mövcudluğu nəzərə alınmalıdır.

Ayrı olaraq, fabrik standartlaşdırma problemlərinə toxunmaq istərdim. Yeni dövlət standartlaşdırma sistemində əsasən müəssisələrə məhsullarına görə tənzimləyici sənədlər hazırlamaq hüququ verilir. Lakin bu, tələbləri yüksək keyfiyyətli məhsulların istehsalını təmin etməyən çox sayda elmi və texniki sənəd yaratdı. Buna görə, istehsal olunan məhsullar üçün müəssisələrin standartlarının daha ciddi bir ekspertizasının aparılması məsləhətdir.

Bu vəziyyətdən çıxış yolu həm yerli xammal tədarükçüləri, həm də idxal məhsullarının daxili bazarına bütün digər tədarükçülər üçün məcburi olan genişlənmiş homojen məhsullar qrupları üçün dövlət təhlükəsizlik standartlarının hazırlanmasında və tətbiq edilməsində, daxili standartların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasında görülür.

Bundan əlavə, test üsulları üçün daxili dövlət standartlarının alt sistemini təkmilləşdirmək, sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdə qəbul edilmiş eksplu fiziki və kimyəvi analiz üsulları ilə məhsulların saxtalaşdırılmasına nəzarət praktikasına tətbiq etmək lazımdır.

Problemin xüsusi aktuallığı və kompleks idarələrarası xarakteri (ərzaq keyfiyyəti və təhlükəsizliyi məsələlərinə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Dövlət Standartı və digər idarələr tərəfindən nəzarət olunur) səbəbindən idarələrarası şura təşkil etmək məsləhət ola bilər.

Və nəhayət, fikrimizcə, yaxın gələcəkdə həll edilməsi lazım olan bir sual. Bütövlükdə aqrosənaye kompleksini və ərzaq sənayesini dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün bir sıra tədbirlər də daxil olmaqla keyfiyyətə doğru irimiqyaslı bir dövlət əhatəli hərəkət proqramı, bölgələrdə isə ayrı-ayrı sahələrin inkişafı üçün regional hədəf kompleks proqramları hazırlanmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqatlar, iqtisadi islahatların xüsusiyyətləri və inkişaf prioritetləri, kənd təsərrüfatının inkişafında dünya təcrübəsi, dünyada ərzaq problemlərinin mahiyyəti, qlobal problemlər, bu sahələrdəki meyllər və çətinliklər, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirmək və ərzaqya fiziki əlçatanlığı yaxşılaşdırmaq üçün iqtisadi siyasət obyektiv reallıqlara əsaslanan daha səmərəli mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqi dövrümüzün vacib şərtləridir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, ölkəmiz ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün çalışmağa davam edərsə, kənd təsərrüfatı da daxil olmaqla iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə layiqli töhfə verilməsi üçün əlverişli şərait yaradılması mümkün olacaqdır.

Tədqiqat işindən ümumilikdə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Ərzaq təhlükəsizliyinin mövcud vəziyyəti empirik tədqiqatların mövzusu olmalı, ardından vaxtında və təsirli elmi və nəzəri tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu işin nəticələri qida bazarını hər istiqamətdə və bütün seqmentlərdə tənzimləməyə imkan verən bir konsepsiya olmalıdır;

2. Bu gün dünyada ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyin ən düzgün və optimal yolu daxili tələbatı yerli istehsal hesabına təmin etməkdir. Müxtəlif xəstəliklərə səbəb ola biləcək keyfiyyətsiz məhsulların yerli bazara daxil olmasının qarşısını almağın yeganə yolu budur. Ölkəmizdə əsas artım mənbələri kənd təsərrüfatı sektorundakı islahatlar və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində fermerlərə dəstəkdir. Bu həm ərzaq təhlükəsizliyini, həm də ölkənin ixrac potensialını artırır;

3. Texnologiyaların ekspertizası, texniki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və ərzaq məhsullarının sertifikatlaşdırılması və lisenziyalaşdırılması lazımdır. Ancaq məhsulların nəhəng bir zavodda və ya kiçik bir müəssisədə istehsal olunmasından asılı olmayaraq, sadalanan problemləri həll etməklə ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə zəmanət vermək və bununla da istehlakçının hüquqlarını qorumaq mümkündür;

4. Ərzaq bazarını mürəkkəb bazar münasibətlərinin, nəzəri formaların və praktik tədqiqatların dinamik bir hissəsi kimi inkişaf etdirərkən, alt sistemlərdən və elementlərdən ibarət bir sistem olsa da, ümumi bazarın bir hissəsi olduğu nəzərə alınmalıdır. Bu elementlərdən hər hansı birinin balansının pozulması əhalinin əsasən gündəlik ehtiyaclar üçün istifadə olunan qidadan narazılığına səbəb ola bilər. Belə bir çatışmazlığın qarşısını almağın ən unikal yolu bu ehtiyatdan anbarlarda saxlanılan təbii məhsullarla birlikdə konservləşdirilmiş qida tədarükünü yaxşılaşdırmaq və hər növ və çeşidin istehlakını və istehsalını hərtərəfli qiymətləndirərək bu imkanlardan faydalanmaqdır;

5. Fikrimizcə, hər bir kənd təsərrüfatı xammalı növü üçün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, emal müəssisələri və ticarət birlikləri arasındakı qiymət sazişləri proseduruna əsasən bazar qiymətini müəyyənləşdirmək üçün öz sistemini formalaşdırmaq lazımdır. Emal üçün tədarük olunan kənd təsərrüfatı xammalının keyfiyyətində artımı stimullaşdırmaq üçün diferensial alış qiymətlərini tətbiq etmək lazımdır.

Dissertasiya işinin nəticələrinə uyğun olaraq aşağıdakı təklifləri vermək olar:

1. Kənd təsərrüfatının inkişafını maksimum şəkildə modelləşdirmək üçün global iqtisadi çağırışlara adekvat olan yeni fəaliyyət mexanizmləri formalaşdırmaq, bu sahələrdə dövlət-özəl əməkdaşlığı gücləndirmək və qarşılıqlı maraqlara uyğun olaraq iş birliyinin və iqtisadi əlaqələrin inkişafını təmin etmək.

2. Kənd təsərrüfatının inkişafını və kənd təsərrüfatı layihələrini dəstəkləyəcək və maliyyələşdirəcək bankların, bank olmayan kredit təşkilatlarının və investisiya fondlarının yaradılmasına baxılmalıdır.

3. Aqrar sektorun və kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmək, bu sahədə fəaliyyətin rentabelliyini təmin etmək, bu sahələrdə mövcud vergi və gömrük siyasətini təkmilləşdirmək, ərzaq məhsullarının çeşidini və həcmi artırmaq üçün stimulların tətbiqini təmin etmək əsas məsələlərdən olmalıdır.

Beləliklə, konseptual və metodoloji cəhətdən aparılan tədqiqatlar ərzaq sənayesinin tənzimlənməsi sahəsində mövcud inkişafı davam etdirir və bəzi müddəalarını yaxşılaşdırır. Təcrübədə sınaqdan keçirilmələri və ərzaq sənayesinin

dövlət tənzimlənməsinin öyrənilməsi nəticəsində verilmiş tövsiyələr həm ərzaq sənayesinin, həm də bütövlükdə aqrosənaye kompleksinin inkişafı üçün müəyyən maraq doğurur.

İyirminci əsrin ikinci yarısından etibarən qida sektoru ümumdünya probleminə çevrilmişdir. Əgər qida kifayət qədər miqdarda istehsal olunmazsa, bu cəmiyyətdə vacib bir həqiqətə çevrilir - qida çatışmazlığı. Beləliklə, davamlı qida təhlükəsizliyi dövlət üçün və eyni zamanda bütün bəşəriyyət üçün vacib bir problemdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikası “2008-2015-ci illərdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”.
2. “Azərbaycan Respublikası 2019-2025-ci illərdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair Dövlət Proqramı”.
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”. Bakı, 11 fevral 2004-cü il.
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”. Bakı, 14 aprel 2009-cu il.
5. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”. Bakı, 27 fevral 2014-cu il.
6. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2025-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”.
7. 2012-ci il 29 dekabr tarixli “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29 dekabr 2012-ci il.
8. 2016-cı il 6 dekabr tarixli “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”.
9. 2016-cı il 6 dekabr tarixli “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”.
10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 mart 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”.
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 10 fevral tarixli “Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” fərmanı.
12. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında” sərəncamı.
13. Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı, 29 yanvar 2019-cu il.
14. Abbasov A.F. (2017), “Ərzaq təhlükəsizliyi”, Bakı, “Elm” 602 səh.

15. Abbasov İ. (2012), “Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri”, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 640 səh.
16. Abbasov İ. (2013), “Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı”, Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 712 səh.
17. Alıyev İ.H. (2016), “Milli iqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişaf problemləri”, Bakı, “Elm” nəşriyyatı” 380 səh.
18. Alıyev İ.H. (2018), “Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri”, Bakı, “Elm” nəşriyyatı 392 səh.
19. Ataşov B.X. (2015), “Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri”, Bakı, “Elm”, 336 səh.
20. Ataşov B.X. (2017), “Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri”, Nəzəriyyə və Praktika. Monoqrafiya, Bakı, “Azərnəşr”, 536 səh.
21. Bərxudarov M. (2017), “Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi”, UNEC EXPERT, 41 səh.
22. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2012), “İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin əsasları”, Metodik vəsait. Bakı, “İqtisad Universiteti” 120 səh.
23. Əlirzayeva T.Ə. və Əlirzayev Ə.Q. (2007), “Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri”, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 219 səh.
24. Hacıyev F.Ş., Həsənov V.A. (2010), “Müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın təhlili”. Dərs vəsaiti. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı 523 səh.
25. Hüseynov T. (2015), “Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika” Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 466 səh.
26. İbrahimov İ.H. (2012), “Aqrar iqtisadiyyatda aktual problemlər”, Bakı, “Elm” 566 səh.
27. İbrahimov İ.H. (2016), “Aqrar sahənin iqtisadiyyatı”, (Monoqrafiya), Bakı, “Elm” 655 səh.
28. Kamal R. (2020), “Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas şərti yerli istehsalı artırmaqdır”, Məqalə, 3 mart.
29. Quliyev E. (2015), “Aqrar İqtisadiyyat”, Bakı, “Elm” 320 səh.

30. Quliyev E. (2018), “Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər”, Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 480 səh.
31. Quliyev E. (2020), “Ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi problemləri və strateji istiqamətləri”, Monoqrafiya, Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 143 səh.
32. Qurbanzadə A. (2013), “Dayanıqlı ərzaq təminatının iqtisadi əsasları”, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 232 səh.
33. Qurbanzadə A. (2017), “Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri”, Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 191 səh.
34. Qurbanzadə A. (2017), “Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri”, Bakı, “Elm” 547 səh.
35. Məmmədli O., İsmayılov M., İsmayılov F. (2018), “İqtisadi nəzəriyyə. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti”, Bakı, “MBM” 888 səh.
36. Məmmədov N. (2014), “Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi”, Bakı, “Bakı Dövlət Universiteti” nəşriyyatı, 310 səh.
37. Məmmədov N.M., Məhərrəmov A.M., Əhmədova S.E. (2015), “Azərbaycan iqtisadiyyatı”, Bakı, “Azərnəşr” 519 səh.
38. Məmmədov N.M., Məhərrəmov A.M., Əhmədova S.E. (2015), Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, “Azərnəşr” 519 səh.
39. Məmmədov T.N. “Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının regional xüsusiyyətləri”, “Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal 2017, № 3 (46) səh.12-17.
40. Rəsulova İ., Aqrar sektor milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm amildir”Respublika” qəzeti, 5 noyabr 2016-cı il.
41. Şəkəraliyev A. (2019), “Dövlətin iqtisadi siyasəti: Reallıqlar və Perspektivlər”, Monoqrafiya, Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 414 səh.
42. Şəkəraliyev A., Şəkəraliyev Q. (2016), “Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər”, Bakı, “Turxan” NPB, 536 səh.
43. Zeynallı Ə. (2013), “Azərbaycan kənd təsərrüfatı coğrafiyasının müasir problemləri”, Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 560 səh.

İngilis dilində

1. Aghion P. (2017), “Economic system: concept, structure, forms of coordination, classification”, London: 455 p.
2. Dan A.E. (2017), “Priorities for the formation of own food products in the country”, Bimingham: 588 p.
3. David E. (2018), “Directions to ensure the quality and safety of agricultural products, raw materials and food”, 125 p.
4. Frederick K. (2017), “Safety of agricultural product in the world”, 475 p.
5. James S. (2014), “Mechanisms for improving state regulation”, 6th Edition. 840 p.
6. Jorj K.L. (2016), “Ensuring food security as part of the state's economic policy”, London: 630 p.
7. Triastram S. (2016), “Economic essence of food security”, 341 p.

Rus dilində

1. Бабич А.М. (2000), «Государственные и муниципальные финансы: учебник для студентов вузов», - М.: Финансы: ЮНИТИ, 541 стр.
2. Бункина М.К., Семенов А.М. (2003), «Макроэкономика. Учебник», - 4-ое изд. Перераб. И доп. М.: Изд. Дело и Сервис, 246 стр.
3. Гончаров П.К. (2000), «Социальное государство: сущность, мировой опыт, российская модель», // Социально-гуманитарные знания, 464 стр.
4. Мамедов О.Ю. (1999), «Современная экономика. Пособие для студентов», Ростовна- Дону: Феникс, 412 стр.
5. Никитин С., Степанова М., Никитин А. «Налог на личные доходы: опыт развитых стран» // Мировая экономика и международные отношения. 2001, №7, стр.236-241.
6. Ущачев Н.Г. «Стратегия продовольственной безопасности России. Пищевая промышленность», JNT, 2002, №3, стр.2-3.

İnternet resursları

1. <http://etsim.az/upload/File/documents/02-2017/documents-19-file.pdf> .
2. http://kehf.az/index.php?option=com_tags&view=tag&id=9&lang=az
3. <http://www.turan.az/ext/news/2020/12/free/analytics/az/130463.htm>
4. <https://fed.az/az/iqtisadiyyat/azerbaycanin-esas-erzaq-mehsullari-ile-ozunuteminetme-seviyyeleri-aciqlandi-55769>
5. <https://gilanholding.com/media/news/Gilan+yem+emali+zavodunun+acilis+hi+96>
6. <https://static.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTkvMDQvMjkvcDcycmV4cjU4X0FRVEFfRF92bF90X1Byb3FyYW1fLnBkZiJdXQ?sha=1419296c70909c66>
7. https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
8. <https://xalqqazeti.com/pdf/xalq%2024%20july%20OPT.pdf>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İqtisadi sistemlərin əsas növlərinin xüsusiyyətləri.....	11
Cədvəl 2: Yerli istehsal sahəsində Azərbaycan Respublikasında ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi səviyyəsi (faiz).....	28
Cədvəl 3: 2012-2019-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, %-lə.....	31
Cədvəl 4: Əsas növ bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, %-lə.....	32
Cədvəl 5: 2019-cu və 2020-ci illərin yanvar-oktyabr aylarında yeyinti məhsullarının idxalı (miqdarı ton, dəyəri min dollar).....	33
Cədvəl 6: 2019 və 2020-ci illərin eyni dövrü üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı (miqdarı ton, dəyəri min. dollar).....	34

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsulları.....	33
Qrafik 2: Azərbaycanda 2019 -cu ildə əsas idxal mallarının dinamikası.....	37
Qrafik 3: Bitkiçilik məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi, %-lə.....	38